

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊՈԼԻՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԿ ԷԴՎԱՐԴԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ

ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ատենախոսություն

Ը.00.02 - “Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և կառավարում” մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար

Գիտական ղեկավար՝
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Վարդան Բաբկենի Բոստանջյան

ԵՐԵՎԱՆ-2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	
1.1. Հանրային ծառայությունների սոցիալ-տնտեսական բովանդակությունը և հիմնական գործառույթներ.....	9
1.2. Հանրային ծառայությունների ոլորտի գործունեության հիմնական առանձնահատկությունները.....	26
1.3. Հանրային ծառայությունների ոլորտի պետական կարգավորման խնդիրները և նպատակները	36
ԳԼՈՒԽ 2 ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ	
2.1.Հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման մեթոդները	48
2.2.Հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման միջազգային փորձը	58
2.3. Հանրային ծառայությունների ոլորտի նկարագիրը և դրա պետական կարգավորման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում	69
ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ	
3.1.Հանրային ծառայությունների ոլորտի զարգացման ռազմավարական ուղիները....	81
3.2. Հանրային ծառայությունների կարգավորման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների կատարելագործման խնդիրները.....	92
3.3 Հանրային ծառայությունների ոլորտներում գնագոյացման և այդ գործընթացի վերահսկողության մեխանիզմի բարելավման հիմնական մոտեցումները.....	103
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	109
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	121

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետությունում տնտեսական նոր հարաբերություններին անցման նախորդ ժամանակաշրջանն ուղեկցվեց և ներկայումս էլ ուղեկցվում է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի գործընթացներով: Դրանցից հատկանշական են մենաշնորհային միտումների ուժեղացմամբ պայմանավորված երևույթները, որոնց գրեթե չվերահսկվող դրսևորումները մասնագիտական շրջանակներում առաջացնում են տարբեր, որոշ դեպքերում՝ նաև իրարամերժ կարծիքներ և յուրովի մեկնաբանություններ:

Տնտեսական զարգացման ներկա փուլում առկա հիմնախնդիրների շարքում իր կարևորությամբ, անշուշտ, առանձնանում է հատկապես հանրային ծառայությունների ոլորտի արդյունավետ գործունեության կազմակերպման հարցը, որը կարևոր նշանակություն ունի երկրում մրցակցային միջավայրի, տնտեսական գործունեության համար հավասար դաշտի և, վերջին հաշվով, տնտեսական զարգացման համար անհրաժեշտ նախադրյալների ստեղծման գործում: Այդ ուղղությամբ իրականացվելիք քաղաքականությունն, ակնհայտորեն, ենթադրում է համապատասխան օրենսդրական դաշտի ձևավորում և պետական կարգավորման արդյունավետ և գործուն համակարգի ստեղծում: Հանրային ծառայությունների ոլորտն իրենից ներկայացնում է բնական մենաշնորհի հանդիսացող համակարգաստեղծ ձեռնարկությունների ամբողջություն, որոնք գործում են ենթակառուցվածքային ճյուղերում, միավորված են ընդհանուր տեխնոլոգիական գործընթացում և թողարկում են հասարակության կենսագործունեության տեսանկյունից հատուկ նշանակություն ունեցող ապանքներ և ծառայություններ: Աշուշտ, տվյալ ոլորտը ռազմավարական դեր ունի ազգային տնտեսության կայունության և բնականոն կենագործունեության ապահովման հարցում: Դրանում գործող ընկերությունների կողմից թողարկվող և արտաքին ու ներքին շուկաներում իրացվող արտադրանքը և ռեսուրսները բավարարում են բնակության զգալի մասի պահանջմունքները և կարևոր նախապայման հանդիսանում տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման համար: Խիստ էական է նաև ոլորտում գործող սուբյեկտների մասնակցությունը բյուջետային եկամտների ձևավորման գործում:

Հանրային ծառայությունների ոլորտի կենսագործունեության արտաքին և ներքին միջավայրերի փոփոխությունները, ինստիտուցիոնալ կառավարման անհրաժեշտությունը, պետության տնտեսական քաղաքականության ռազմավարական գերակայությունները, ինովացիոն գործընթացների խորացումը և մի շարք այլ հանգամանքներ տվյալ ոլորտի գործունեության պետական կարգավորման արդյունավետ մեխանիզմների մշակման անհրաժեշտություն են ստեղծում: Շուկայական հարաբերություններին անցման պայմաններում դա բխում է հասարակական շահերի պաշտպանության հրամայականից, ինչպես նաև տվյալ բնագավառում գործող բարդ համակարգերի կառավարման առանձնահատկություններից:

Հանրային ծառայությունների ոլորտը հանրապետությունում դեռևս մնում է տնտեսության պակաս արդյունավետ և ոչ առևտրային հատվածը՝ չնայած վերջին տարիների ընթացքում իրականացված բարեփոխումներին: Շուկայական տնտեսությանն անցման ընթացքում այն ենթարկվել է բազմաթիվ կառուցվածքային փոփոխությունների, որոնք, չնայած իրենց ունեցած դրական ազդեցությանը, հանրային ծառայությունների նկատմամբ համապարփակ մոտեցման և բարեփոխումների հետևողական շարունակության բացակայության պատճառով չեն ապահովել ոլորտում ընդգրկված ընկերությունների բնականոն և հնարավորինս արդյունավետ գործունեություն: Այս առումով, տնտեսական զարգացման ներկա փուլում հանրային ծառայությունների ոլորտում պետական քաղաքականության ընդհանուր դրույթների, ֆինանսական առողջացման ծրագրերի և դրանց իրագործումն ապահովող ինստիտուցիոնալ-կառուցվածքային և կառավարման բարելավման ուղիների վերաբերյալ հայեցակարգային և ռազմավարական մոտեցումների մշակումը ձեռք է բերել մեծ կարևորություն: Միաժամանակ, այդ ուղղությամբ գործնական քայլերի իրականացմանը պետք է նախորդի հանրապետության հանրային ծառայությունների ոլորտի առանձնահատկությունների համակողմանի ուսումնասիրությունը, զարգացման հնարավոր ուղղությունների բացահայտումը, պետական կարգավորման առկա վիճակի վերլուծությունը և միջազգային պրակտիկայում արձանագրված դրական քայլերի ներդրման համար անհրաժեշտ նախադրյալների գնահատումը և այլն: Այս տեսանկյունից, հանրային ծառայությունների ոլորտի պետական կարգավորումը պետք է հիմնված լինի դրանց էության, տեսամեթոդական հիմքերի ու հիմնական

բնութագրերի, պետական կարգավորման նպատակների, սկզբունքների և հիմնական ուղղությունների, այդ ուղղությամբ առկա միջազգային փորձի և հանրապետությունում դրա կիրառման հնարավորությունների համակողմանի վերլուծության վրա: Ատենախոսությունը նվիրված է նշված հիմնահարցերի ուսումնասիրությանը՝ ինչով էլ պայմանավորված են թեմայի **հրապարությունն ու արդիականությունը**:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Աշխատանքի հիմնական նպատակը ՀՀ հանրային ծառայությունների ոլորտի պետական կարգավորման արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված մոտեցումների և առաջարկությունների մշակումն է, որին հասնելու համար աշխատանքում դրվել և լուծվել են հետևյալ խնդիրները.

- ուսումնասիրել հանրային ծառայությունների էությունը, դրանց տեսամեթոդական հիմքերը, հիմնական բնութագրերը և տնտեսագիտական բովանդակությունը, գնահատել դրանց դերը պետության և հասարակության կլենսագործունեության ապահովման հարցում,
- վերլուծել հանրային ծառայությունների և բնական մենաշնորհների միջև կապը, բացահայտել գոյություն ունեցող ընդհանրությունները,
- ուսումնասիրել հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման հիմնական խնդիրները, նպատակները, սկզբունքները և գոյություն ունեցող մոդելները, բացահայտել դրանց կիրառման հնարավորությունները հանրապետությունում,
- մշակել հանրային ծառայությունների ոլորտում գնագոյացման և այդ գործընթացի վերահսկողության մեխանիզմի կատարելագործման ուղիներ,
- վերլուծել հանրային ծառայությունների ոլորտի վիճակը հանրապետությունում, դրանցում ընդգրկված ընկերությունների գործունեության վրա բացասաբար ազդող գործոնները և մշակել հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման արդյունավետության բարձրացման ռազմավարական և հայեցակարգային ուղիները:

Ուսումնասիրության օբյեկտը և առարկան: Ուսումնասիրության օբյեկտը ՀՀ հանրային ծառայությունների ոլորտն է, իսկ առարկան՝ հանրային ծառայությունների պետական կարգավորմանն ուղղված քաղաքականությունը:

Ատենախոսության տեսական, տեղեկատվական և մեթոդական հիմքերը:

Ատենախոսության համար հիմք են հանդիսացել տնտեսագիտության տեսության դասական աշխատությունները, անցումային տնտեսությանը վերաբերող ուսումնասիրությունները, տնտեսական քաղաքականության տարբեր բնագավառներին վերաբերող հայրենական և արտասահմանյան գրականությունը, այդ ոլորտը կարգավորող ՀՀ օրենքները, իրավական այլ ակտերը: Հետազոտության համար տեղեկատվական հիմք են հանդիսացել ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության և համապատասխան պետական մարմինների պաշտոնական նյութերն ու տվյալները: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են տնտեսավիճակագրական, համակարգային, համեմատական և գործոնային վերլուծության մեթոդները:

Ատենախոսության գիտական նորույթը: Աշխատանքի հիմնական գիտական արդյունքները, որոնք պայմանավորված են հետազոտությունում առաջադրված խնդիրների լուծմամբ՝ կայանում են հետևյալում.

- “հանրային ծառայություն” և “բնական մենաշնորհ” հասկացությունների համակողմանի վերլուծության հիման վրա բացահայտվել են դրանց էությունը, հստակեցվել են դրանց սահմանները և ընդհանրությունները, գնահատվել է հանրային ծառայությունների դերը տնտեսական համակարգի բնականոն զարգացման գործում,
- բացահայտվել են հանրապետությունում հանրային ծառայությունների ոլորտում առկա հիմնախնդիրները և մշակվել են դրանց լուծման մոտեցումներ և առաջարկություններ, ինչպես նաև կարճաժամկետ և երկարաժամկետ հատվածում այդ ուղղությամբ պետական քաղաքականության ռազմավարական և մարտավարական ուղիները,
- հանրային ծառայությունների ոլորտի կարգավորման մեթոդների համակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա առաջարկվել են դրանցից յուրաքանչյուրի կիրառման հնարավոր եղանակները և ձևերը մեր հանրապետությունում հիմնված պետության, ոլորտում գործող ընկերությունների և սպառողների

շահերի հաշվեկշռվածության ապահովման վրա, մշակվել են հանրապետությունում բնական մենաշնորհի ոլորտների սակագնային կարգավորման բարելավման մոտեցումներ և կարգավորող մարմնիկողմից իրականացվող վերակսկողության կատարելագործմանն ուղղված առաջարկություններ,

- մշակվել է Հայաստանի Հանրապետությունում բնական մենաշնորհի ոլորտների պետական կարգավորման արդյունավետության բարձրացման ուղղված օրենսդրահրավական և կազմակերպական միջոցառումների համալիր, այդ թվում՝ բնական մենաշնորհի ոլորտների, գործունեության տեսակների, կարգավորման սկզբունքների և օրենսդրական հիմքերի հստակեցման ու կատարելագործման ուղղությամբ:

Ատենախոսությունում քննարկված հիմնախնդիրներից շատերը Հայաստանի Հանրապետությունում ամբողջական ու համակարգված ուսումնասիրման չեն ենթարկվել և չեն կրկնում այլոց կողմից առանձին հարցերի շուրջ կատարված ուսումնասիրությունները, որով էլ պայմանավորված է ստացված արդյունքների գիտական նորույթը:

ՀՀ հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման կատարելագործման հիմնահարցերը դիտարկվել են ընդհանուր տնտեսական քաղաքականության համալիրում» որի արդյունքում մշակված մոտեցումների գործնական կիրառումը, մեր կարծիքով, կընձեռի լայն հնարավորություններ Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական զարգացման համար: Առաջարկված մոտեցումները հիմնված են հանրապետության տնտեսության մեջ վերջին տարիներին ձևավորված իրավիճակի համակողմանի վերլուծության արդյունքում բացահայտված միտումների և հանրային ծառայությունների ոլորտում գործող ընկերությունների ֆինանսատնտեսական ցուցանիշների գնահատման վրա: Դրանց գործնական կիրառումը, մեր կարծիքով, թույլ կտա հանրապետությունում ձևավորել այնպիսի միջավայր, որն առավելագույնս կնպաստի հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման հետ կապված խնդիրների լուծմանը:

Աշխատանքի գործնական նշանակությունը: ՀՀ հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման կատարելագործման վերաբերյալ առաջարկությունները

կարող են օգտագործվել ՀՀ օրենսդիր և գործադիր մարմինների կողմից՝ հանրապետությունում տնտեսության զարգացման, գործարար միջավայրի բարելավման և այդ ուղղությամբ պետական քաղաքականության արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների համալիրի մշակման և դրա հետևողական իրականացման ընթացքում: Ստացված արդյունքները կարող են օգտակար լինել նաև նշված համակարգերում աշխատողների համար:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1.1. Հանրային ծառայությունների սոցիալ-տնտեսական բովանդակությունը և հիմնական գործառույթները

Վերջին տարիներին հանրապետությունում իրականացված տնտեսական վերափոխումների հիմնական նպատակներից մեկն այնպիսի միջավայրի ձևավորումն էր, որն առավել բարենպաստ նախադրյալներ կստեղծեր տնտեսության բնականոն զարգացման համար: Եվ, չնայած այն հանգամանքին, որ նախորդ տարիներին իրականացված վերափոխումները բավականաչափ դրական ազդեցություն ունեցան տնտեսական քաղաքականության արդյունավետության բարձրացման վրա, այդուհանդերձ, ներկայումս առկա են մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնք չեն նպաստում ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ձևավորմանը, տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեության շրջանակների ընդլայնմանը, և, վերջին հաշվով, տնտեսական զարգացման կայուն տեմպերի ապահովմանը: Մասնավորապես, առկա հիմնախնդիրների շարքում իր կարևորությամբ առանձնանում է հատկապես հանրային ծառայությունների ոլորտի արդյունավետ գործունեության կազմակերպման հարցը, որը կարևոր նշանակություն ունի երկրում մրցակցային միջավայրի, տնտեսական գործունեության համար հավասար դաշտի և, վերջին հաշվով, տնտեսական զարգացման համար անհրաժեշտ նախադրյալների ստեղծման գործում: Այդ ուղղությամբ իրականացվելիք քաղաքականությունն, ակնհայտորեն, ենթադրում է համապատասխան օրենսդրական դաշտի ձևավորում և պետական կարգավորման արդյունավետ և գործուն համակարգի ստեղծում:

Ըստ էության, հանրային ծառայություններ մատուցող ընկերությունները դասվում են բնական մենաշնորհի ոլորտի սուբյեկտների շարքին և հիմնականում ապահովում են հասարակության բնականոն կենսագործունեությունը: Այս տեսանկյունից, էական ընդհանրություններ կան հանրային ծառայությունների և բնական մենաշնորհների միջև, և շատ դեպքերում վերջիններիս բնորոշ առանձնահատկությունները հատուկ են նաև հանրային ծառայություններին: Պայմանավորված այդ հանգամանքով, նախ և առաջ, դիտարկենք մենաշնորհների էությունը և տնտեսական բովանդակությունը:

Ընդհանուր առմամբ, մենաշնորհը, որպես տնտեսագիտական կատեգորիա, ենթադրում է հարաբերությունների մի բազմություն, որոնց ամբողջական և կարգավորված լինելու հանգամանքը կարող է մեծապես նպաստել երկրի համար կարևոր սոցիալական և տնտեսական խնդիրների լուծմանը: Դա առավել արտահայտված դրսևորվում է հատկապես սահմանափակ, ռազմավարական բնույթի ռեսուրսների օգտագործման և հանրության կենսական պահանջմունքների բավարարման ոլորտներում:

Մենաշնորհների դերը և տնտեսության վրա ունեցած ազդեցությունը մասնագետների շրջանում գրեթե միշտ եղել է լայն քննարկման առարկա:¹ “Մենաշնորհ” հասկացությունն, ըստ էության, ավելի շատ իր մեջ պարունակում է բացասական, քան դրական ընկալումներ: Այն հիմնականում դիտարկվում է որպես մրցակցության սահմանափակման, նոր արտադրողների շուկա մուտք գործելու արգելքների ստեղծման, թողարկվող ապրանքների ու ծառայությունների գնագոյացման վրա արհեստական ճնշման միջոց: Իսկ այն դեպքերում, երբ մենաշնորհները երկրի տնտեսությունում ունենում են կարևոր դեր և նշանակություն, ապա նման իրավիճակի հետևանքները կարող են հասարակության և տնտեսության համար լինել խիստ վտանգավոր: Ըստ էության, այդպիսի երևույթների կանխարգելմանը պետք է ուղղված լինի պետության կողմից մշակվող և իրականացվող հակամենաշնորհային քաղաքականությունը:

Միևնույն ժամանակ, պետք է նկատի ունենալ, որ մի շարք դեպքերում շուկայում մենաշնորհային իրավիճակը հանդիսանում է տնտեսության տվյալ ճյուղի կայուն զարգացման միակ հնարավոր տարբերակը և ամբողջությամբ համապատասխանում է ինչպես պետության, այնպես էլ սպառողների շահերին և հետաքրքրություններին: Ավելին, նշված դեպքերում մրցակցությունը, ընդհակառակը, կարող է հանգեցնել արտադրական և սպառողական ծախսերի աճին՝ դրանից բխող բացասական հետևանքներով, որը հիմնականում տեղի է ունենում բնական մենաշնորհների դեպքում, որոնց գործունեության կարգավորումը պետության կարևոր խնդիրներից է հանդիսանում: Այս առումով, նախ և առաջ, անհրաժեշտություն է առաջանում

¹Городецкий А. Павленко Ю. Реформирование естественных монополий. Вопросы экономики. М., 2000г. № 1. стр 137-146, Бутыркин А. Естественные монополии: Теория и проблемы регулирования, М. Новый век, 2003г., стр. 61. Общий 152, Васьковский А. Роль конкуренции в становлении рыночной экономики. М.: РАГС, 2000г. стр. 12

հստակեցնել բնական մենաշնորհի ոլորտին դասվող սուբյեկտների շրջանակը և դրանց գործունեության հիմնական բնութագրիչները:

Հարկ է նշել, որ մենաշնորհների տեսակների մեջ իր բնույթով, առաջացման պատճառներով և տնտեսական բովանդակությամբ առանձնանում է բնական մենաշնորհը: Վերջինիս հիմնական առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ այս դեպքում առավել նախընտրելի է ներկայանում մեկ կամ մի քանի ընկերությունների կողմից տվյալ ապրանքների կամ ծառայությունների գծով պահանջարկի բավարարումը: Այստեղ որոշիչ գործոն է հանդիսանում մասշտաբի էֆեկտը, ինչի արդյունքում հնարավորություն է ստեղծվում մեկ ընկերության կողմից ավելի քիչ ծախսերով սպասարկել տվյալ ճյուղը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բնական մենաշնորհի ոլորտները հիմնականում ապահովում են հասարակության համար կենսական նշանակություն ունեցող ապրանքների թողարկումը և ծառայությունների մատուցումը, տվյալ ոլորտի պետական կարգավորման անհրաժեշտություն է առաջանում՝ առաջին հերթին դրանց սակագների ձևավորման գործընթացի վերահսկողության, մատուցվող ծառայությունների և թողարկվող ապրանքների որակական բավարար մակարդակի ապահովման, հասարակության շահերի ու հետաքրքրությունների և այլ խնդիրների լուծման համար:

Ժամանակակից պայմաններում բնական մենաշնորհներն իրենցից ներկայացնում են համակարգաստեղծ ձեռնարկություններ, որոնք կազմում են ազգային տնտեսության կենսագործունեության հիմքը: Բնական մենաշնորհների ոլորտին հիմնականում դասվում են այնպիսի արտադրանք թողարկող և ծառայություններ մատուցող ենթակառուցվածքային ոլորտներ, որոնց մատակարարումների անգամ կարճաժամկետ ընդհատումը կարող է հանգեցնել ամբողջ տնտեսության կենսագործունեության խաթարմանը: Ըստ էության, դրանք իրենցից ներկայացնում են մենաշնորհների հատուկ տեսակ, որոնց գոյությունը պայմանավորված է գործունեության տեխնոլոգիական առանձնահատկություններով: Ընդ որում, դրանց բնորոշ է ցանցային բնույթը՝ որպես արտադրական գործընթացի անբաժանելի տեխնոլոգիական տարրի: Այս դեպքում բացառվում է արդյունավետ մրցակցային միջավայրի ձևավորման հնարավորությունը, ինչն էլ պայմանավորում է

բնական մենաշնորհների գործունեության պետական կարգավորման անհրաժեշտությունը:

Ընդհանուր առմամբ, ժամանակակից տնտեսությունում բնական մենաշնորհներն ունեն ռազմավարական նշանակություն և դրանց արդյունավետ կենսագործունեությամբ է պայմանավորված ինչպես տնտեսական համակարգի զարգացումը, այնպես էլ հասարակական պահանջմունքների բավարարումը: Տնտեսական զարգացման ներկա փուլում դրանք իրականացնում են մի շարք գործառույթներ, որոնք էլ բնութագրում են բնական մենաշնորհների էությունը: Անդրադառնանք դրանց դրսևորման հիմնական եղանակներին և ուղղություններին:

Առաջին, բնական մենաշնորհները թողարկում են հասարակության կենսագործունեության համար չափազանց կարևոր արտադրանք, որը փոխարինելի չէ: Մասնավորապես, ժամանակակից տնտեսությունում անհնար է պատկերացնել ջրամատակարարման կամ էներգամատակարարման համակարգերի գործունեության դադարեցումը: Խնդիրը կայանում է ոչ միայն մատուցվող ծառայությունների անփոխարինելիության, այլ դրանց բացակայության պայմաններում մարդու և տնտեսության կենսագործունեության անհնարինության մեջ: Միաժամանակ, պետք է նշել, որ բնական մենաշնորհների գոյությունը կապված է համապատասխան ենթակառուցվածքների գործունեության հետ, որոնք հիմնականում վերաբերում են ցանցային համակարգերին: Վերջիններիս դերը չափազանց մեծ է տնտեսության տարբեր ոլորտների գործունեության համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքային ապահովվածության մակարդակի բարձրացման գործում: Այդ հատկանիշի շնորհիվ բնական մենաշնորհների կողմից մատուցվող ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկը կարճաժամկետ հատվածում դառնում է ոչ էլաստիկ, իսկ երկարաժամկետ հատվածում՝ ցածր էլաստիկ: Բացի այդ, տվյալ ոլորտում գործող ընկերություններին բնութագրական է մեծ կապիտալատարությունը և հիմնական միջոցների բարձր արժեքը, ինչը, մի կողմից, ենթադրում է մեծածավալ ծախսեր, իսկ մյուս կողմից՝ հանգեցնում է զգալիորեն ցածր սահմանային ծախսերի: Հարկ է նշել, որ բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների կողմից թողարկվող արտադրանքի յուրահատկությունը շատ հետազոտողների թույլ է տալիս դրանք

դիտարկել որպես հանրային բարիքներ²: Անշուշտ, դրանք օժտված են վերջիններիս հատուկ որոշակի հատկանիշներով: Սակայն հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ կոնկրետ անձանց կողմից բնական մենաշնորհի ոլորտի ընկերությունների թողարկած արտադրանքի սպառումը փաստացի հնարավոր է հաշվարկել, ապա դրանք կարելի է միայն դիտարկել որպես կվազիհանրային բարիքներ:

Երկրորդ, ենթակառուցվածքային ոլորտներում բնական մենաշնորհները կարևոր դեր են խաղում հեռահաղորդակցության ապահովման և տարածքային զարգացման գործում: Հատկապես բարդ աշխարհագրական և կլիմայական պայմաններ ունեցող երկրներում տրանսպորտային(առանձին տեսակները), էներգետիկ, հեռահաղորդակցության ցանցերի առկայությունը հնարավորություն է տալիս ապահովել պետության և հասարակության բնականոն կյանքը: Անշուշտ, այս գործառույթի իրականացման հարցում իր կարևոր դերն ունի մասշտաբից խնայողության էֆեկտը: Վերջինս, իհարկե, կարող է դրսևորվել նաև արդյունաբերության այլ ճյուղերում, սակայն բնական մենաշնորհների ձևավորման կարող է հանգեցնել միայն այն դեպքում, երբ նրանց կողմից թողարկվող արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկն ունի ցածր էլաստիկություն և փոխարինելի չէ:

Երրորդ, բնական մենաշնորհներն իրականացնում են կարևոր մակրոտնտեսական գործառույթ: Նրանց կողմից թողարկվող արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկի ցածր էլաստիկության և արտադրության անկման պայմաններում բնական մենաշնորհները որոշակիորեն մեղմում են ներքին պահանջարկի կրճատումը: Հաշվի առնելով դրանցից զգալի մասի ենթակառուցվածքային բնույթը, կարող ենք նշել, որ հենց նրանք են հանդիսանում տնտեսական անկմանը հաջորդող տնտեսական ակտիվության վերականգնման հիմքը: Ավելին, բնական մենաշնորհի ոլորտի կողմից թողարկվող արտադրանքի և մատուցված ծառայությունների սակագնային կարգավորումը հանդիսանում է գործարար ակտիվության խթանման հիմնական գործիքներից մեկը: Միևնույն ժամանակ, չափազանց էական է նաև բնական մենաշնորհների դերը բյուջետային եկամուտների ձևավորման գործում: Որպես կանոն, տվյալ ոլորտի ընկերությունները, պայմանավորված շրջանառության մեծ ծավալներով, հանդիսանում են խոշոր

²Конкуренция и монополия. А. Бухвалов, П. Ватник, В. Гальперин и др. Экон. школа. Т. 1. Вып. 1. СПб., 1991г. стр 62-80

հարկատուներ: Հետևաբար, նրանց գործունեության համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծումը նպաստում է ոչ միայն տնտեսության տաբեր ճյուղերի կենսագործունեության ապահովմանը, այլ նաև ապահովում է զգալի բյուջետային մուտքեր:

Չորրորդ, բնական մենաշնորհները ռազմավարական նշանակություն ունեն պետության ազգային անվտանգության ապահովման գործում՝ ինչպես երկրի ինքնիշխանության, այնպես էլ բնականոն կենսագործունեության ապահովման տեսանկյունից: Հետևաբար, նրանց արդյունավետ գործունեության ապահովումը հանդիսանում է երկրի քաղաքական և տնտեսական զարգացման կարևորագույն երաշխիք:

Հաջորդ գործառույթը կապված է սոցիալական նշանակության խնդիրների լուծման հետ: Գաղտնիք չէ, որ բնական մենաշնորհի ոլորտում թողարկվող ապրանքները և ծառայություններն ունեն կենսական նշանակություն և կարևոր տեղ են զբաղեցնում արտադրական և ոչ արտադրական սպառման կառուցվածքում: Հետևաբար, տվյալ ոլորտի ընկերությունների ֆինանսատնտեսական կայունությունը կարևոր նախապայման է հանդիսանում բնակչության և տնտեսության կենսագործունեության ապահովման համար: Միաժամանակ, տնտեսական զարգացման ներկա փուլում, բնական մենաշնորհի ոլորտների առևտրայնացման արդյունքում սոցիալական գործառույթի մասշտաբները զգալիորեն կրճատվել են, ինչը պահանջում է պետության կողմից սպառողների իրավունքների և շահերի պաշտպանությանն ուղղված մոտեցումների կիրառում:

Բացի նշվածներից, բնական մենաշնորհներն իրականացնում են նաև կայունացման գործառույթ: Տվյալ ոլորտի կողմից մատուցվող ծառայությունները ազգային տնտեսության կենսագործունեության կարևոր երաշխիք են հանդիսանում: Բնակչության և տնտեսության տարբեր սեկտորների կողմից դրանց նկատմամբ գոյություն ունեցող կայուն պահանջարկը հնարավորություն է տալիս բնական մենաշնորհի ոլորտի ընկերություններին իրենց գործունեությամբ նպաստել տնտեսության կայուն զարգացմանը և զսպել ճգնաժամային դրսևորումները:

Հարկ է նշել, որ ժամանակակից տնտեսություններում բնական մենաշնորհները մեծապես պայմանավորում են տնտեսական համակարգի բնականոն գործունեությունը և զարգացումը: Այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիք են էներգետիկան, տրանսպորտի և

հեռահաղորդակցության առանձին տեսակները, գազամատակարարման և ջրամատակարարման համակարգերը, մատուցում են այնպիսի ծառայություններ, առանց որոնց ժամանակակից հասարակության կենսագործունեությունը հնարավոր չէ պատկերացնել: Ավելին, հենց այդ ոլորտներն են ապահովում համախառն ներքին արդյունքի զգալի մասը և նպաստում սոցիալական բնույթի խնդիրների լուծմանը:

Բնական մենաշնորհները, որպես տնտեսագիտական կատեգորիա, իրենցից ներկայացնում են տեսական հետազոտությունների առանձնահատուկ օբյեկտ: Վերջինիս բազմաբովանդակությունը պահանջում է “բնական մենաշնորհ” կատեգորիայի էության և բովանդակության հստակեցում, դրա առանձնահատկությունների և զարգացման օրինաչափությունների բացահայտում, ոլորտի պետական կարգավորման մեթոդների բազմակողմանի հետազոտում, ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման ուղիների հստակեցում, գնագոյացման արդյունավետ մոտեցումների մշակում՝ հիմնված գործող ընկերությունների և վերջնական պառողների շահերի հաշվեկշռման վրա: Այս տեսանկյունից, նախ և առաջ,անհրաժեշտ է պարզել բնական մենաշնորհների տնտեսական բովանդակությունը:

Պետք է մշել, որ մենաշնորհների հիմնախնդիրը վաղ ժամանակներից հանդիսացել է տարբեր հետազոտողների և գիտական շրջանակների ուսումնասիրության առարկա,ինչի մասին է վկայում այդ ուղղությամբ տեսական ուսումնասիրությունների բազմազանությունը:Դեռևս 19-րդ դարի կեսերին տվյալ ժամանակաշրջանի առաջատար հետազոտողների կողմից փորձ կատարվեց բացահայտել ինչպես բնական մենաշնորհների բուն էությունը, այնպես էլ դրանց առաջացման պատճառները:Այն համակողմանիորեն քննարկվել է տարբեր մասնագետների և հետազոտողների՝ մասնավորապես Ա. Կուռնոյի, Ջ. Միլլի, Լ. Վալրասի և այլոց աշխատություններում: Նրանց կողմից հիմնավորվում էր այն գաղափարը, որ մի շարք ընկերություններ ձեռք են բերում մենաշնորհային կարգավիճակ որոշակի իրավիճակներում, որոնք պայմանավորված են արդյունաբերական արտադրության տեսակով, եղանակով և առանձնահատկություններով:Կարելի է նշել, որ “բնական մենաշնորհ” հասկացությունն առաջին անգամ օգտագործվել է 1838 թվականին՝ Ա. Կուռնոյի կողմից, որն ուսումնասիրում էր բնական ռեսուրսների նկատմամբ տնտեսավարող

սուբյեկտների ունեցած վերահսկողության խնդիրները³: Այնուհետև, 1848 թվականին, Զ. Միլլի կողմից տարանջատվեցին “արհեստական մենաշնորհներ” և “բնական մենաշնորհներ” հասկացությունները: Ըստ նրա, առաջինը ստեղծվում է պետության կողմից և ամրապնդվում պետական օրենսդրական ակտերով, իսկ երկրորդը՝ զերծ է պետական ուղղակի կամ անուղակի որևէ միջամտությունից:⁴

Նշված հիմնահարցի առաջին հետազոտողներից էր Ա. Սմիթը, որի տեսակետի համաձայն մենաշնորհները շուկայական համակարգի “օտարածին մարմիններ են, որոնք շուկայում ստեղծելով ապրանքների մշտական դեֆիցիտ, չբավարարելով առկա պահանջարկը, վաճառում են ապրանքները մենաշնորհային գներով”⁵: Հետագայում, տվյալ հիմնահարցի տեսաբանական ուսումնասիրությունները կրեցին շարունակական բնույթ՝ տարբեր հետազոտողների կողմից արժանանալով համակողմանի քննարկման:

Ինչպես արդեն նշեցինք, բնական մենաշնորհները մենաշնորհի մյուս տեսակներից տարբերվում են նաև նրանով, որ առաջանում են բնական ճանապարհով, շուկայական ուժերի գործողության արդյունքում, այլ ոչ թե սահմանվում են պետության կողմից: Մասնավորապես, Զ. Միլլը գտնում էր, որ ի տարբերություն արհեստական մենաշնորհների, բնական մենաշնորհները ծագում են շուկայական ուժերի գործողության արդյունքում և գործում են ինքնուրույն՝ չունենալով պետական աջակցության կարիք:⁶

Տնտեսագիտության տարբեր ուղղություններին և դպրոցներին հարող տնտեսագետները տարբեր կերպ են մեկնաբանում “բնական մենաշնորհ” հասկացության էությունը և բովանդակությունը⁷: Մասնավորապես, նեոդասականների կողմից տրվող սահմանումները հիմնված են արտադրության տեխնոլոգիական առանձնահատկությունների վրա, որոնք պայմանավորված են մասշտաբի էֆեկտով և իրենց արտացոլումն են ստանում երկարաժամկետ հատվածում ծախսերի կրճատման մեջ: Միաժամանակ, շատ հետազոտողներ որպես բնական մենաշնորհների հիմնական

³ Авдашева С., Шаститко А. Развитие конкуренции в отраслях с естественно монопольным компонентом. М.: 2005г. Стр. 5

⁴ Милль Дж. С. Основы политической экономии. В 2-х томах. М.: Прогресс, 1980г., Т-1, стр. 89

⁵ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Изд. Эксмо 2007г. стр. 25

⁶ Кокорев В. Институциональная реформа в сфере инфраструктуры в условиях естественной монополии. Вопросы экономики. М. 1998г. № 4. стр. 115-133.

⁷ Лернер А. Понятие монополии и измерение монопольной власти. Вехи экономической мысли. Теория отраслевых рынков. Т. 5. Под общ. ред. А. Слуцкого. СПб.: Экономическая школа, 2003г. стр. 536-566.

բնութագրիչ առանձնացնում են նրանց կողմից մատուցվող ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի ոչ էլաստիկությունը: Տարբեր տնտեսագետների և հետազոտողների կողմից հատկապես կարևորվում է այն փաստը, որ մենաշնորհների գոյությունը տնտեսապես հիմնավորված և արդարացված է միայն ան դեպքում, երբ արտադրության ծավալների ավելացումը հնարավորություն է տալիս ապահովել ծախսերի խնայողություն:⁸ Միաժամանակ, չկարգավորվող մենաշնորհներն, օգտագործելով իրենց շուկայական դիրքերը, առավելագույն շահույթ ստանալու հակվածություն են ցուցաբերում՝ այդ նպատակով օգտագործելով շուկայում իրենց գերիշխող դիրքը: Հետևաբար, բնական մենաշնորհների պետական կարգավորումն ունի չափազանց կարևոր նշանակություն, որը պահանջում է, նախ և առաջ, գործող ընկերությունների կողմից իրականացվող ծախսերի նկատմամբ խիստ վերահսկողության իրականացում:

Ինչպես նկատում ենք, մենաշնորհների հիմնահարցերը 19-րդ դարի կեսերից արդեն գտնվում էին հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Սակայն տվյալ ժամանակաշրջանի առաջատար տնտեսագետների շրջանում գոյություն չունեին միասնական ընկալում տվյալ երևույթի նկատմամբ: Բնական մենաշնորհների տնտեսական բովանդակության պարզաբանման տեսանկյունից կարևոր քայլ հանդիսացավ այն տեսակետի ձևավորումը, որ բնական մենաշնորհները հիմնականում առաջանում են տեխնոլոգիական պատճառներով: Միաժամանակ, բացահայտվեց նաև ցանցային ենթակառուցվածքների առկայության և մենաշնորհների ձևավորման միջև գոյություն ունեցող կապը:

Արդեն 20-րդ դարում մասնագետների շրջանում բնական մենաշնորհների վերաբերյալ ուսումնասիրությունների արդյունքում ձևավորվեց այն հատկանիշների ամբողջությունը, որոնք բնական մենաշնորհներին տարբերակում են մենաշնորհի մյուս տեսակներից: Մասնավորապես, Ֆ. Շերերի կարծիքով, բնական մենաշնորհներ առաջանում են այն դեպքում, երբ մասշտաբից խնայողությունը ձեռք է բերում այնպիսի էական ձևեր, որի դեպքում մեկ ընկերությունը ընդունակ է ամբողջ ճյուղի համար

⁸Белоусова Н. Вопросы теории государственного регулирования и идентификации естественных монополий. М. КомКнига, 2006г. стр 59

ծառայություններ մատուցել մեկ միավորի հաշվով ավելի ցածր գնով, քան դա կանեին երկու կամ ավելի ընկերությունները⁹:

Բնական մենաշնորհների բնութագրման ժամանակակից մոտեցումը ձևավորվել է երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, պայմանավորված արդյունաբերության ենթակառուցվածքային ճյուղերի՝ գազամատակարարման, ջրամատակարարման, էներգամատակարարման, տրանսպորտի որոշ տեսակների զարգացման արագ տեմպերով: Դրանք հիմնականում ունեին ցանցային բնույթ, որի պարագայում մրցակցության ձևավորման նպատակով երկրորդ նմանատիպ ցանցի ստեղծումը ոչ միայն չափազանց ծախսատար, այլև խիստ աննպատակահարմար է: Տվյալ ժամանակաշրջանում բնական մենաշնորհների տակ դիտարկվում էին տեխնոլոգիական և ենթակառուցվածքային մենաշնորհները, որոնք թողարկում և մատուցում էին ոչ փոխարինելի ապրանքներ և ծառայություններ:

Պետք է նշել, որ 20-րդ դարի վերջին տասնամյակում համաշխարհային տնտեսությունում արձանագրված փոփոխությունները որոշակիորեն փոխեցին նաև բնական մենաշնորհների նկատմամբ վերաբերմունքը: Հեռահաղորդակցության ոլորտում նոր տեխնոլոգիաների զարգացումը, ավտոմոբիլային և երկաթուղային տրանսպորտի միջև մրցակցության խորացումը և մի շարք այլ տեխնոլոգիական փոփոխություններ անուղղակիորեն ստեղծեցին մրցակցություն նաև բնական մենաշնորհի որոշ տեսակների գործունեության մեջ: Այդ ամենով հանդերձ, պետք է նկատի ունենալ, որ անկախ տեխնոլոգիական զարգացումից, միևնույն է, բնական մենաշնորհի մի շարք տեսակներ չեն կարող գործել մրցակցության պայմաններում:

Բնական մենաշնորհների բնորոշման ժամանակից տեսակետները, կարելի է ասել, ձևակերպվել են Ու.Բաումոլի¹⁰, Ու. Շարկի¹¹, ինչպես նաև Զ. Պանզարի և Ռ. Ուիլիզի¹² կողմից: Նրանք բնական մենաշնորհների էության պարզաբանման

⁹Scherer F.M. Industrial market structure and economic performance. 1970. P. 24.

¹⁰Baumol W. On the Proper Cost Tests for Natural Monopoly in a Multiproduct Industry. The American Economic Review. 1977. Vol. 67. P. 809-822.

¹¹Sharkey W. The Theory of Natural Monopoly. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. p.29

¹²Panzar J.C., Willig R.D. Free Entry and Stability of Natural Monopoly. Bell Journal of Economics. 1977. №8. P. 1-22

նպատակով շրջանառության մեջ դրեցին “ծախսերի սուբատիվություն” հասկացությունը, որն իրենից ներկայացնում է որոշակի ճյուղում այնպիսի իրավիճակ, երբ արտադրական ծախսերի ծավալը նվազում է, եթե այն թողարկվում է մեկ, այլ ոչ թե մի քանի ընկերությունների կողմից: Այս հատկանիշը ֆորմալ առումով կարելի է ներկայացնել հետևյալ անհավասարության տեսքով:

$$C(\sum X_i) < \sum C(X_i)$$

որտեղ X_i -ը յուրաքանչյուր ընկերության կողմից արտադրանքի թողարկման ծավալն է,

C -ը մատուցվող ծառայության հաշվով յուրաքանչյուր ընկերության ծախսերն են:

Հարկ է նշել, որ գոյություն ունի սերտ փոխկապվածություն բնական մենաշնորհների հիմնական բնութագրիչներ հանդիսացող մասշտաբից խնայողության, սուբատիվության և մուտքի արգելքների միջև:

Ժամանակակից տնտեսագիտական մտքի տեսանկյունից մենաշնորհների տեսակների գերակշիռ մասը կարող է գոյություն ունենալ և հաջողությամբ գործել, բացասաբար չազդելով տվյալ ոլորտի վրա: Մասնավորապես, որոշ երկրներում որպես այդպիսին համարվում է ինքնաթիռաշինարարությունը: Սակայն հասարակության համար կենսական նշանակություն ունեցող ոլորտներում մենաշնորհների գոյությունը ոչ միայն արդյունավետ չէ, այլև կարող է վտանգել տնտեսության բնականոն գործունեությունը՝ զգալիս վնաս հասցնելով հասարակությանը և սպառողներին կախվածության մեջ դնելով վաճառողներից: Միաժամանակ, պետք է նկատի ունենալ, որ տնտեսության մի շարք ոլորտների գործունեությունը մրցակցային հիմունքներով նպատակահարմար չէ: Այս առումով, ի սկզբանե, բնական մենաշնորհների տակ նկատի էին առնվում այն ճյուղերը, որոնք բնութագրվում էին արտադրության մասշտաբից խնայողության բարձր աստիճանով: Այլ կերպ ասած, բնական մենաշնորհի ոլորտներում արտադրության մասշտաբի աճով պայմանավորված խնայողությունն այնքան մեծ է, որ արտադանքը մեկ ընկերության կողմից կարող է թողարկվել ավելի ցածր ծախսերով, քան եթե դրա արտադրությամբ զբաղվեն մեկից ավելի տնտեսավարող սուբյեկտներ:

Ընդհանուր առմամբ, բնական մենաշնորհները ապրանքային շուկայի այնպիսի վիճակ են, որի պայմաններում արտադրության տեխնոլոգիական

առանձնահատկություններով պայմանավորված (դա հիմնականում դրսևորվում է արտադրության ծավալների ավելացման արդյունքում կատարվող ծախսերի նվազեցման միջոցով) պահանջարկի բավարարումը արդյունավետ է մրցակցության բացակայության դեպքում, իսկ բնական մենաշնորհի ոլորտի սուբյեկտների կողմից թողարկված ապրանքները սպառման նպատակով չեն կարող փոխարինել այլ ապրանքներին, ինչի հետ կապված տվյալ ապրանքային շուկայում ապրանքների նկատմամբ պահանջարկն այլ ապրանքների համեմատությամբ ավելի քիչ է կախված գնային փոփոխություններից: Բնական մենաշնորհները հանդիսանում են մենաշնորհների դրսևորման առանձնահատուկ տեսակ, նախ և առաջ, իրենց առաջացման պատճառների “բնականության” հետևանքով: Այլ կերպ ասած, բնական մենաշնորհների գոյությունն ունի օբյեկտիվ բնույթ, դրա դեմ պայքարելն անիմատ է և ոչ ցանկալի, և նման իրավիճակում պետության հիմնական խնդիրն է դառնում անհրաժեշտ վերահսկողություն և կարգավորում իրականացնել տվյալ ոլորտում:

Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ տնտեսագիտական մտքի զարգացման վաղ փուլերում մենաշնորհները հիմնականում ընկալվում էին բացասական առումով և կարևորվում էր դրա դեմ պայքարը ինչպես վարչական, այնպե՛լ էլ տնտեսական լծակների օգնությամբ: Տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց նման տեսակետի բացարձակ իրավացիությունը դրվեց որոշակի կասկածի տակ, ինչը, ի թիվս այլ պատճառների, պայմանավորված էր նաև շուկայում կատարյալ մրցակցության ապահովման անհնարինությամբ և անիրատեսությամբ: Արդյունքում, աստիճանաբար անհրաժեշտություն առաջացավ ուսումնասիրել մենաշնորհների դերը և տեղը, նրանց կողմից իրականացվող գոծառույթներն ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ ազգային տնտեսություններում: Նշված խնդիրներն առավել հրատապ են շուկայական հարաբերություններին անցման կուրս որդեգրած պետությունների համար:

Պետք է նշել, որ ցանկացած տնտեսավարող սուբյեկտ ձգտում է շուկայում ձեռք բերել մենաշնորհային դիրք, ինչը կապահովի մի շարք առավելություններ սեփական տնտեսական գործունեության ընդլայնման և շրջանառության ծավալների ավելացման համար: Վերջիններս հիմնականում ապահովվում են շուկայում գնագոյացման մեխանիզմի վրա սեփական շահերից բխող ներգործության, ինչպես նաև տնտեսական գործունեության տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեցող այլ գործոնների

նկատմամբ վերահսկողության իրականացման միջոցով: Նշված նպատակների ձեռք բերման համար տնտեսավարող սուբյեկտները դիմում են մրցակցությունը սահմանափակող քայլերի, ստեղծում են շուկայի մուտքի արհեստական արգելքներ, կնքում հակամրցակցային համաձայնություններ և իրականացնում համանման այլ գործողություններ: Ակնհայտ է, որ մրցակցության սահմանափակումն ուղղակիորեն հանգեցնում է ռեսուրսների անարդյունավետ բաշխմանը և հասարակության տնտեսական բարեկեցության անկմանը՝ դրանից բխող բազմաթիվ բացասական հետևանքներով: Բացի այդ, նման իրավիճակը լրջորեն վտանգում է որոշումների ընդունման անկախությունը, ինչը կարող է խիստ բացասաան ազդեցություն ունենալ ոչ միայն երկրի տնտեսական, այլ նաև քաղաքական իրավիճակի վրա: Դրանով է պայմանավորված տնտեսական մրցակցության պաշտպանության անհրաժեշտությունը, ինչը ենթադրում է պետության կողմից համալիր և հետևողական քայլերի իրականացում տնտեսական գործունեության հավասար պայմանների ստեղծման ուղղությամբ:

Ընդհանրացնելով բնական մենաշնորհների տնտեսական բովանդակության և էության վերաբերյալ գոյություն ունեցող մոտեցումները, կարծում ենք, որ այն, առաջին հերթին, պետք է դիտարկել որպես մենաշնորհի հատուկ ձև: Մի կողմից, բնական մենաշնորհները վերահսկում են արտադրանքի թողարկման ամբողջ ծավալը և թույլ չեն տալիս այլ ընկերություններին մուտք գործել շուկա: Այլ կերպ ասած, նրանք հանդես են բերում մենաշնորհների բոլոր հատկանիշները: Մյուս կողմից, բնական մենաշնորհների առաջացման համար անհրաժեշտ են հետևյալ պայմանները.

- ծառայությունների մատուցման տեխնոլոգիական առանձնահատկություններ, օրինակ, ցանցային ենթակառուցվածքների առկայություն,
- հասարակության կենսագործունեության տեսանկյունից կենսական նշանակություն ունեցող և ոչ փոխարինելի ծառայությունների մատուցում,
- շուկա մուտք գործելու մեծ արգելքներ, որոնք հիմնականում հետևանք են հանդիսանում մասշտաբի էֆեկտի և դրա հետ կապված կապիտալ ծախսերի մեծ ծավալի, ինչի արդյունքում առավել նպատակահարմար է դառնում շուկայում մեկ ընկերության առկայությունը:

Ժամանակակից տնտեսության արդյունավետ կենսագործունեության կարևոր նախապայմաններից մեկն է հանդիսանում մրցակցային շուկան, որի դերն անժխտելի է

տնտեսական հարաբերությունների բնականոն զարգացման գործում: Կարելի է պնդել, որ ազատ մրցակցությունը շուկայական տնտեսության հիմնարար պայմաններից է, առանց որի շուկայական մեխանիզմի բնականոն գործունեությունը կխաթարվի: Այն յուրահատուկ խթան է հանդիսանում տնտեսավարող սուբյեկտների կողմից սեփական տնտեսական գործունեության զարգացման նոր մեթոդների և մեխանիզմների ներդրման համար, որոնք շուկայում կապահովեն մրցակցային առավելություններ: Մրցակցային շուկայի հիմնական դերը կայանում է գնագոյացման մեխանիզմի արդյունավետ գործունեություն մեջ, որը զերծ է արտաքին աղավաղումներից, սուբյեկտիվ ներգործություններից և հիմնված է շուկայական առաջարկի ու պահանջարկի փոխազդեցության վրա:

Հայտնի է, որ ազատ մրցակցության վրա հիմնված շուկայական համակարգը նպաստում է ռեսուրսների ռացիոնալ տեղաբաշխմանը և արտադրության արդյունավետության բարձրացմանը: Սակայն արտաքին ազդակների գոյության, հասարակական բարիքների յուրահատկության և մի շարք այլ գործոնների պատճառով կատարյալ մրցակցությունը չի հանդիսանում շուկայի բնական վիճակ: Մասնավորապես, մի շարք ոլորտների տեխնոլոգիական առանձնահատկությունների պատճառով արդյունավետ և քիչ ծախսատար արտադրություն կարելի է ապահովել միայն բացարձակ և հարաբերական արտահայտությամբ խոշոր արտադրողների առկայության պարագայում: Բացի այդ, այդ ոլորտներում խիստ ցայտուն կերպով է արտահայտված մասշտաբի էֆեկտը, ինչի արդյունքում ծախսերի ավելացումը հանգեցնում է տնտեսումների աճին: Հենց դրանով է պայմանավորված մեկ սուբյեկտի կողմից ամբողջ արտադրության կենտրոնացման անհրաժեշտությունը, որի արդյունքում ձևավորվում են բնական մենաշնորհները: Որպես կանոն, դրանցում մրցակցությունը կամ հնարավոր չէ, կամ էլ ցանկալի չէ՝ հատկապես խոշորածավալ ծախսերի անհրաժեշտության պատճառով: Ինչպես վերը նշվեց, բնական մենաշնորհների առանձնահատուկ գծերից է ցանցային կառուցվածքների առկայությունը (խողովակաշարեր, ջրամատակարարման համակարգեր, էլեկտրական բաշխիչ ցանցեր, երկաթուղի և այլն), որոնք, խոշոր հաշվով, մատուցում են հանրային բնույթի ծառայություններ: Դրանցում տեղաբաշխվող ակտիվները խիստ յուրահատուկ են իրենց բնույթով, սահմանափակ են կիրառելիության շրջանակներով և չեն կարող վերատեղաբաշխվել այլ շուկաներում: Բնական մենաշնորհի ոլորտի մյուս կարևոր

առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք պետք է ունենան լրացուցիչ արտադրական հզորություններ որոշակի, ոչ ստանդարտ իրավիճակներում աճող պահանջմունքների բավարարման համար, ինչը ևս, իր հերթին, ենթադրում է բարձր կապիտալատարություն:

Հարկ է նշել, որ հանրային ծառայությունների ոլորտում մենաշնորհային վիճակը բնութագրական է արտադրական ամբողջ շղթայի միայն առանձին օղակներին: Մասնավորապես, որպես այդպիսիք պետք է դիտարկել ընկերությունների կողմից շահագործվող երկաթուղային գծերը, այլ ոչ թե շարժակազմը, հեղահաղորդակցության կապուղիները, այլ ոչ թե փոխանցող մեխանիզմները, խողովակաշարերը, և ոչ թե տվյալ գործընթացում օգտագործվող սարքավորումները: Նման առանձնահատկություններով պայմանավորված, մրցակցության հնարավորությունները խիստ սահմանափակվում են ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ տեսակի գործունեության առումով: Այս տեսանկյունից, համակարգի արդյունավետ գործունեության կազմակերպումը ենթադրում է ցանցային ենթակառուցվածքներ մուտքի հնարավորության ապահովում, ինչը կարող է տեղի չունենալ դրանց տիրապետողների կողմից օգտագործման դիմաց բարձր սակագների սահմանման կամ էլ մուտքի սահմանափակման այլ եղանակների կիրառման պատճառով: Ըստ էության, նշված խնդրի լուծման համար գոյություն ունի երկու հիմնական տարբերակ.

1. ցանցային սպասարկման կազմակերպման և վերջնական արդյունքի մատուցման փուլերի տարանջատում,

2. ցանցերից օգտվելու համար գանձվող վճարների նկատմամբ վերահսկողություն: Այս տարբերակը հիմնված է այն բանի վրա, որ բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերություններն իրենցից ներկայացնում են ուղղահայաց ինտեգրացված արտադրություններ, ինչի պատճառն ավելի շատ ոչ թե մրցակցության սահմանափակումն է, այլ տրանսակցիոն ծախսերի կրճատման ցանկությունը:

Բնական մենաշնորհների ոլորտը կարևոր սոցիալ-տնտեսական նշանակություն ունի ողջ հասարակության համար, ինչը, նախ և առաջ, կապված է այն հանգամանքի հետ, որ դրանց գործունեությունը շոշափում է բնակչության լայն շերտերի շահերը: Այդ իսկ պատճառով, նման ծառայություններ մատուցող սուբյեկտների գործունեության հետ կապված ցանկացած փոփոխություն ուղղակի և անուղղակի կերպով

անդրադառնում է մակրոտնտեսական ցուցանիշների և բնակչության բարեկեցության մակարդակի վրա: Բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող սուբյեկտների նման կարգավիճակը ստիպում է պետությանը հետևողական և հիմնավորված կերպով վերահսկել վերջիններիս գործունեությունը և սահմանել պատասխանատվության մեխանիզմներ նրանց կողմից իրականացվող տնտեսական գործունեության համար:

Ինչպես արդեն նշեցինք, բնական մենաշնորհների կարևոր առանձնահատկություններից մեկը կայանում է նրանում, որ այդ դեպքում արդյունավետ արտադրությունը և արտադրանքի կամ ծառայությունների ցանկացած ծավալի բաշխումը հնարավոր է միայն մեկ արտադրողի պարագայում: Դա տեղի ունի այն պատճառով, որ ծախսերի մեծությունը մեկ ընկերության համար ավելի փոքր է, քան երկու և ավելի ընկերությունների համար՝ արտադրության որոշակի մակարդակի պայմաններում: Նման իրավիճակում մրցակիցների առկայությունը կհանգեցնի զուգահեռ ենթակառուցվածքների կամ ցանցերի ստեղծման նպատակով իրականացվող չարդարացված ծախսերի: Հարկ է նշել, որ այդպիսի իրավիճակը բնական մենաշնորհի ոլորտներում հետևանք է երեք հիմնական գործոնների: Առաջինը տեխնոլոգիաների առանձնահատկություններն են, այսինքն բնական մենաշնորհների գոյությունն ունի օբյեկտիվ հիմքեր, որոնք ընկած են կիրառվող տեխնոլոգիաների հիմքում: Երկրորդը ռեսուրսների և արտադրանքի յուրահատկությունն է: Բնական մենաշնորհների ոլորտում գործող ընկերությունների կողմից թողարկված ապրանքների և ծառայությունների յուրահատկությունը կայանում է այլ ապրանքների և ծառայությունների հետ դրանց փոխարինման անհնարինության մեջ՝ սպառողական հատուկ հատկանիշների պատճառով: Որոշակի յուրահատկություն ունեն նաև դրանց արտադրության գործընթացում օգտագործվող միջոցները և, հատկապես ենթակառուցվածքները և հումքը: Գործոնների երրորդ խումբը շուկա մուտք գործելու արգելքներն են: Չնայած այն ենթադրությանը, որ այս գործոնն առավել մեծ նշանակություն ունի նոր ձևավորվող, քան արդեն իսկ գործող բնական մենաշնորհների համար, իրականում այդպես չէ: Շուկա մուտքի արգելքները մեխանիկորեն արդեն իսկ գործող ընկերությանը դարձնում են մենաշնորհային: Այլ կերպ ասած, նշված գործոնը բնական մենաշնորհներին հնարավորություն է տալիս ոչ միայն պահպանել իրենց կարգավիճակը, այլ նաև դա ստանալ:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ եթե մենաշնորհների առաջացումը պայմանավորված է վերը նշված գործոններից որևէ մեկի ազդեցությամբ, ապա այն կարելի է համարել բնական մենաշնորհ: Այս առումով, պետք է նշել, որ մենաշնորհների առկայությունը պայմանավորող մյուս գործոնները ընդհանուր են ինչպես բնական, այնպես էլ մյուս մենաշնորհների համար և ունեն նույն բնութագրիչները:

Ազգային տնտեսության համար բնական մենաշնորհներից ստացված օգուտը չի կայանում միայն ցածր ծախսերի իրականացման միջոցով որոշակի գործունեության ապահովման մեջ: Նշված ոլորտներում գործող սուբյեկտները, հանդիսանալով խոշոր ընկերություններ և շատ դեպքերում նաև միակ օպերատոր, հնարավորություն ունեն զգալի ռեսուրսների կենտրոնացման միջոցով իրականացնել ետզնման մեծ ժամանակահատված ունեցող և հասարակական առումով կենսական նշանակության ծրագրեր: Ակնհայտ է, որ բնական մենաշնորհներն ունեն ռազմավարական դեր երկրի տնտեսական կյանքում գործունեության մասշտաբների (փաստացի կերպով ընդգրկելով ամբողջ ճյուղ) և հասարակական բարեկեցության ապահովման գործում սեփական գործունեության նշանակության պատճառով: Հենց սա է պատճառը, որ պետությունը, մի կողմից, ձգտում է ստեղծել բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների համար բարենպաստ բիզնես միջավայր, իսկ մյուս կողմից, փորձում է պաշտպանել սեփական քաղաքացիներին դրանց հնարավոր անբարեխիղճ վարքագծից՝ իրականացնելով տվյալ ոլորտի ընկերությունների գործունեության վերահսկողության և կարգավորման գործառույթ:

Տնտեսական զարգացման ժամանակակից փուլը բնութագրվում է տնտեսավարման նոր, առավել արդյունավետ մեթոդներին անցմամբ՝ հիմնված ինովացիոն տեխնոլոգիաների և շուկայական պահանջներից բխող կառավարչական ռազմավարության վրա: Այդ գործընթացում առանձնահատուկ դեր ունեն բնական մենաշնորհները, որոնց գործունեությունն ուղղակիորեն անդրադառնում է երկրի մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա: Մասնավորապես, վերջին տարիներին տվյալ ոլորտի սուբյեկտները զարգացած երկրներում ապահովում են համախառն ներքին արդյունքի 10-13 տոկոսը, բնակչության 7 տոկոսի զբաղվածությունը, իսկ հիմնական

կապիտալում ներդրումները տարեկան կտրվածքով կազմում են մոտ 86,8 մլրդ ԱՄՆ դոլար¹³:

Այսպիսով, կարող ենք նշել որ հանրային ծառայությունների ոլորտն իրենից ներկայացնում է բնական մենաշնորհի հանդիսացող համակարգաստեղծ ձեռնարկությունների ամբողջություն, որոնք գործում են ենթակառուցվածքային ճյուղերում, միավորված են ընդհանուր տեխնոլոգիական գործընթացում և թողարկում են հասարակության կենսագործունեության տեսանկյունից հատուկ նշանակություն ունեցող ապանքներ և ծառայություններ: Աշուշտ, տվյալ ոլորտը ռազմավարական դեր ունի ազգային տնտեսության կայունության և բնականոն կենագործունեության ապահովման հարցում: Դրանում գործող ընկերությունների կողմից թողարկվող և արտաքին ու ներքին շուկաներում իրացվող արտադրանքը և ռեսուրսները բավարարում են բնական զգալի մասի պահանջմունքները և կարևոր նախապայման հանդիսանում տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման համար: Խիստ էական է նաև ոլորտում գործող սուբյեկտների մասնակցությունը բյուջետային եկամտների ձևավորման գործում: Միևնույն ժամանակ, գոյություն ունի հիմնախնդիրների մի ամբողջական համախումբ, կապված նշված ընկերությունների գործունեության մակրոտնտեսական և միկրոտնտեսական արդյունավետության հետ: Այս առումով, անհրաժեշտություն է առաջանում ուսումնասիրել հանրային ծառայությունների ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները, ինչին էլ նվիրված է ատենախոսության հաջորդ բաժինը:

1.2. Հանրային ծառայությունների ոլորտի գործունեության հիմնական առանձնահատկությունները

Ընդհանուր առմամբ, հանրային ծառայությունների ոլորտում գործող ընկերություններից շատերի (որոնք, ըստ էության, հանդիսանում են բնական մենաշնորհների սուբյեկտներ) տեխնոլոգիական առանձնահատկությունները պայմանավորում են շուկայում միայն մեկ արտադրողի արդյունավետ գործունեության նպատակահարմարությունը և անհրաժեշտությունը: Պետք է նշել, որ այս դեպքում

¹³ Центр развития. Ежемесячное обозрение российской экономики. 2010г. www.dcenter.ru

մենաշնորհները ձևավորվում են անկախ այն հանգամանքից, թե նրանց կողմից թողարկվող ապրանքների շուկան զարգացման ո՞ր փուլում է գտնվում: Այսպես, եթե սկզբնական փուլում շուկայում գործում են մի քանի ընկերություններ, ապա արտադրության ծախսերի ձևավորման առանձնահատկությունները կհանգեցնեն մասնակիցների միջև փոխհամաձայնության կայացման և այդ ծախսերի նվազեցման նպատակով մեկ միասնական ընկերության ձևավորման: Իսկ եթե շուկայում գործում է մեկ ընկերություն, ապա մեկ այլ ընկերություն չի կարողանա մուտք գործել շուկա, քանի որ գոյություն ունեցող պահանջարկն արդեն բավարարվում է մեկ ընկերության կողմից և մեկ ուրիշի մուտքը կենթադրի լրացուցիչ՝ տնտեսապես ոչ նպատակահարմար ծախսերի իրականացում: Բացի այդ, երկրորդ ընկերության մուտքը կհանգեցնի զգալի կապիտալ ծախսերի իրականացմանը, արդեն իսկ գոյություն ունեցող ենթակառուցվածքների կրկնօրինակմանը և այլն:

Այսպիսով, բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների տնտեսական վարքագծի վերլուծության արդյունքում կարելի է ներկայացնել հետևյալ առանձնահատկությունները.

- բնական մենաշնորհներին բնութագրական է մասշտաբի էֆեկտը, որի հետևանքով արտադրանքի թողարկմանը զուգընթաց ծախսերը նվազում են,
- բնական մենաշնորհների տնտեսական բովանդակությունը հնարավորություն է տալիս ամբողջությամբ բավարարել տվյալ ապրանքային շուկայում առկա ոչ էլաստիկ պահանջարկը,
- շուկայում բնական մենաշնորհների վարքագծի առանձնահատկությունները պայմանավորում են մատուցվող ծառայությունների սակագների կարգավորման անհրաժեշտությունը,
- շուկա մուտք գործելու բարձր արգելքները, որոնք պայմանավորված են ցանցերի ու մասշտաբի էֆեկտով և բնական մենաշնորհների տեխնոլոգիական ենթակառուցվածքների առանձնահատկությունների հետևանք են հանդիսանում,
- գների կարգավորման դասական մոդելը, որը հիմնված է սահմանային ծախսերի և եկամուտների հավասարության վրա, բնական մենաշնորհի պայմաններում կարող է պահանջարկի չբավարարման պատճառ հանդիսանալ, ինչը ստեղծում է պայմաններ շուկայում նոր մասնակիցների ի հայտ գալու համար,

- սահմանային ծախսերի մակարդակին հավասար սակագների սահմանման միջոցով բնական մենաշնորհների գործունեության կարգավորումը հանգեցնում է վնասների և ենթադրում է արտաքին աղբյուրներից այդ ընկերությունների լրացուցիչ ֆինանսավորում:

Բնական մենաշնորհների գործունեության կարգավորման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ այդ ոլորտներում գործող ընկերությունները որոշ դեպքերում կարող են ուղղակի կամ միջնորդավորված գործողություններով սպառողին թելադրել ապրանքների կամ ծառայությունների մատակարարման սեփական պայմանները:

Վերը նշվածով հանդերձ, հարկ է նկատել, որ տնտեսական զարգացման ներկա փուլում բնական մենաշնորհների ոլորտում գործող ընկերությունների կողմից արտադրության պայմանները և եղանակները կրել են զգալի փոփոխություններ, որոնք, իրենց հերթին, անդրադարձել են այդ ընկերությունների տնտեսական բովանդակության և գործունեության մեխանիզմի վրա: Մի կողմից, դրանք որոշակիորեն ազդել են համապատասխան ապրանքային շուկայում առաջարկի, իսկ մյուս կողմից՝ նրանց արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկի բնույթի վրա: Մասնավորապես. գիտատեխնիկական առաջընթացի արդյունքում ի հայտ են գալիս արտադրության կազմակերպման ու իրականացման նոր եղանակներ որոնք հնարավորություն են տալիս արդյունավետ կերպով բավարարել բնական մենաշնորհների կողմից թողարկվող ապանքների և մատուցվող ծառայությունների նկատմամբ գոյություն պահանջարկը: Այլ կերպ ասած, նոր տեխնոլոգիաներին տիրապետող ընկերություններն իրականացնում են այնպիսի ծախսեր և ունեն այնպիսի կառուցվածք, որոնք հնարավորություն են տալիս հասնել արդյունավետության (ստեղծվում են համապատասխան պայմաններ շուկայում նոր մասնակիցների ի հայտ գալու և փոխարինելի ապրանք թողարկելու համար) բնական մենաշնորհի շուկայում, ինչը որոշակիորեն փոխում է դրանցում գործող ընկերությունների գործունեության պայմանները: Տեխնիկական առաջընթացը զգալիորեն կրճատում է արտադրության ծախսերը, հանգեցնում նոր արտադրանքի ստեղծման և նպաստում տնտեսական բարեկեցության ապահովմանը: Դրա առավել վառ արտահայտություն է հանդիսանում վերջին տարիներին հեռահաղորդակցության շուկայում տեղի ունեցած “հեղափոխությունը”, որի արդյունքում բջջային

տեխնոլոգիաների զարգացումը նպաստեց մալուխային ցանցերի ուժեղ “մրցակիցների” ի հայտ գալուն: Բնականաբար, այս ամենը որոշակիորեն փոխում է բնական մենաշնորհների վերաբերյալ գոյություն ունեցող ավանդական պատկերացումները, քանի որ տեխնոլոգիական զարգացման արդյունքում ստեղծվում են հնարավորություններ բնական մենաշնորհների կողմից թողարկվող ապրանքների և ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի բավարարման այլընտրանքային աղբյուրների առաջացման և մրցակցության ձևավորման համար: Ըստ էության, դա նշանակում է բնական մենաշնորհների հիմնական հատկանիշներից այնպիսիների բացառում, ինչպիսիք են փոխարինելի ապրանքների բացակայությունը և մրցակցության անհնարինությունը: Մասնավորապես, վերջին 25 տարիների ընթացքում տեխնոլոգիական զարգացման արդյունքում հեռախոսային ցանցում տեղի ունեցած փոփոխությունների հետևանքով անլար կապը դարձավ լուրջ մրցակից հեռահաղորդակցության ոլորտում:

Այսպիսով, մի շարք ոլորտներում տեխնոլոգիական փոփոխությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք զգալիորեն անդրադարձել են բնական մենաշնորհների գործունեության պայմանների վրա և որպես հետևանք հանգեցրել ժամանակակից պայմաններում բնական մենաշնորհների առաջացման ձևերի և էության տրանսֆորմացիային: Դա հատկապես նկատելի է բազմատեսակ արտադրանք թողարկող բնական մենաշնորհների պարագայում, քանի որ նման ընկերությունների մոտ, առաջին հերթին, խախտվում է ծախսերի սուբադիվությունը և շուկայում միակ ընկերությունը դադարում է լինել տնտեսապես արդյունավետ:

Հարկ է նշել, որ արտադրության ոլորտում տեղի ունեցած փոփոխությունների, կարգավորման արդյունավետության վերազնահատման և բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների կողմից 20-րդ դարի կեսերից բազմատեսակ արտադրանքի թողարկման միտումների խորացման արդյունքում ստեղծվեցին առանցքային նախադրյալներ մրցակցության ձևավորման համար, որը սկսեց դրսևորվել նաև այն ոլորտներում, որոնց մենաշնորհային բնույթը հետազոտողների մոտ նախկինում որևէ կասկած չէր հարուցել: Այս համատեքստում մրցակցությունը դիտարկվում է որպես ծախսերի նվազեցմանը նպաստող դինամիկ միջավայրի ձևավորման, նոր արտադրանքի, նոր ընկերությունների ստեղծման ու գործունեության

նոր տեսակների առաջացման միջոց¹⁴: Այսպիսով, կարելի է խոսել բնական մենաշնորհների գործունեության կարգավորման ավանդական մեթոդների մրցակցային մեխանիզմով ամբողջական կամ մասնակի փոխարինման մասին: Հաշվի առնելով Ա. Յուդանովի այն տեսակետը,¹⁵ որ շուկայական մրցակցություն է հանդիսանում սպառողների վճարունակ պահանջարկի սահմանափակ ծավալի համար ընկերությունների միջև պայքարը, կարող ենք նշել, որ բնական մենաշնորհի առանձին տեսակների դեպքում այն որոշակի առումներով գոյություն ունի: Դրանով հանդերձ, պետք է պարզել բնական մենաշնորհների ոլորտներում մրցակցության սահմանները և դրանցում, թեկուզև տեսականորեն, կատարյալ մրցակցության հնարավորությունը: Հայտնի է, որ վերջինիս հիմքում ընկած է հարաբերականորեն փոքր, սակայն մեծաքանակ մատակարարների միջև մրցակցությունը, որոնք գործնականում հնարավորություն չունեն ազդել միմյանց արտադրության ծավալների վրա և իրարից անկախ սահմանում են գներ: Սակայն կատարյալ մրցակցությունը դա շուկայի տեսական վիճակ է, որը կարող է տեղի ունենալ մի շարք առանցքային, ինչ որ տեղ դժվար ձեռք բերովի պայմանների առկայության դեպքում: Միաժամանակ, նման սահմանափակումների առկայությունը չի նշանակում բնական մենաշնորհի ոլորտներում մրցակցային հարաբերությունների գոյության անհնարինություն: Այս կապակցությամբ, անհրաժեշտ է դիտարկել նաև այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսին է կվազիմրցակցությունը, որն այս համատեքստում նշանակում է տարբեր օպերատորների միջև պոտենցիալ մրցակցության հնարավորությունների ստեղծման գործընթաց՝ պահպանելով շուկայի մենաշնորհային վիճակը: Այս ամենի արդյունքում բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման վերաբերյալ պատկերացումների զարգացումը նպաստեց նոր տեսությունների ձևավորմանը, որոնցում առաջ էր քաշվում առանց կարգավորման օպտիմալության ձեռք բերման գաղափարն անգամ այն շուկաներում, որոնցում գործում էր մեկ արտադրող և մրցակցությունը, որպես այդպիսին, հնարավոր չէր: Արդյունքում ձևավորվեց տվյալ ժամանակաշրջանի համար հեղափոխական այն գաղափարը, որ բազմաթիվ ընկերությունների միջև մրցակցությունը կարող է օգտագործվել նաև բնական մենաշնորհների պայմաններում

¹⁴Арментано Д. Антитраст против конкуренции. М.: ИРИСЭН, 2005г. стр. 63.

¹⁵Юданов А. Конкуренция: теория и практика: Учебно-практическое пособие. М.: ГНОМид, 2001г. стр. 120

օպտիմալության ձեռք բերման նպատակով: Ընդ որում, մրցակցությունը ձևավորվում է այն ընկերությունների միջև, որոնք կարողանում են ապահովել տվյալ բնական մենաշնորհի կառավարումը: Նման տեսակետի հիմնավորմանն էին միտված Գ. Դեմսեցի աշխատությունները, որոնցում նա ներկայացնում էր մենաշնորհի պայմաններում արդյունավետ մրցակցային միջավայրի կազմակերպման հնարավորությունները (կվազիմրցակցություն):¹⁶ Որպես մրցակցության ձևավորման միջոց նա դիտարկում էր տվյալ շուկայի համար աճուրդների կազմակերպումը, ինչի արդյունքում մրցակցող ընկերություններից մեկը ձեռք կբերեր որոշակի ժամանակահատվածի համար տվյալ բնական մենաշնորհի կառավարման իրավունքը: Պետք է նշել, որ մինչև 1968 թվականը գերակայող էր բնական մենաշնորհների կարգավորման անխուսափելիության վերաբերյալ տեսակետը: Սակայն Գ. Դեմսեցը հիմնավորեց, որ աճուրդում մրցակցությունը կնվազեցնի տվյալ բնական մենաշնորհի ծառայությունների համար գինն այն մակարդակից ավելի ցածր, քան այն, որի դեպքում մենաշնորհը կստանար առավելագույն շահույթ, հետևաբար ծախսերի մենաշնորհային կառուցվածքը պարտադիր կերպով չի հանգեցնում մենաշնորհային վարքագծի: Այս դեպքում պետական կարգավորման էությունը կայանում է նրանում, որ պետությունը կազմակերպում է մրցակցությունբնական մենաշնորհի շուկայի սպասարկման նպատակով ֆրանչայզինգի իրավունքի ձեռք բերման համար: Չնայած արդյունքում գինը կարող է գերազանցել սահմանային ծախսերը, լրացուցիչ շահույթը ստանում է պետությունը ֆրանչայզինգի համար վճարի տեսքով: Պետությունը կարող է նաև սահմանել ապրանքների և ծառայությունների որակի նվազագույն ստանդարտներ, հակառակ դեպքում գների նվազումը կարող է տեղի ունենալ որակի միաժամանակյա նվազեցման հաշվին:¹⁷

Պետք է նաև նշել նման մրցակցության առումով գոյություն ունեցող մի շարք առանցքային սահմանափակումները, որոնք, առաջին հերթին, կապված են բնական մենաշնորհի ոլորտներում նման աճուրդների կազմակերպման սահմանափակ հնարավորությունների հետ: Հետագայում Գ. Դեմսեցի գաղափարներն իրենց

¹⁶Demsetz H. Why Regulate Utilities. Journal of Law and Economics. Vol. 11. 1968. P. 55-65

¹⁷Обыденнов А. Франчайзинг как особая форма институциональных соглашений. Вопросы экономики. 2001г. № 6. Стр. 114-128.

զարգացումը ստացան մրցողունակ շուկաների (contestable markets)¹⁸ տեսության մեջ, որի համաձայն պոտենցիալ մրցակցության սպառնալիքը դիտարկվում է որպես մի մեխանիզմ, որը հնարավորություն է տալիս կարգավորել բնական մենաշնորհների գործունեությունը: Այս տեսության հիմնադիրներն էին Դ. Կորսեյը, Ռ. Իսակը և Վ. Սմիթը, որոնք այն առաջին անգամ կիրառեցին բնական մենաշնորհների վերաբերյալ:¹⁹ Դրա հիմնական գաղափարը կայանում էր նրանում, որ այն շուկաներում, որոնցում մուտքի և ելքի արգելները հաղթահարելի են, պոտենցիալ մրցակցության սպառնալիքը կարող է զսպել գները սահմանային ծախսերի մակարդակի վրա: Նման շուկաներում գործող ընկերությունները հակված չեն գների բարձրացման հաշվին շահույթի ավելացմանը, քանի որ նման կերպ պոտենցիալ մրցակիցների համար կստեղծեն շուկա մուտք գործելու խթաններ: Այսինքն, այս դեպքում հնարավոր արդյունքը կախված է ոչ թե մրցակցության փաստացի առկայությունից, այլ դրա ծագման հնարավորությունից: Անշուշտ, ման մոտեցումը բավականաչափ ուշագրավ է, հատկապես եթե հաշվի ենք առնում տնտեսագիտական մտքի զարգացման տվյալ փուլի առանձնահատկությունները: Սակայն ելնելով բնական մենաշնորհի ոլորտներին հատուկ մեծածավալ կապիտալ ծախսերի իրականացման անհրաժեշտությունից, կարող ենք նշել, որ նման պայմաններում մրցակցությունը կարող է բացասական ազդեցություն ունենալ ոչ միայն պոտենցիալ մրցակիցների, այլ նաև համապատասխան ենթակառուցվածքների վրա:

Ընդհանրացնելով բնական մենաշնորհների գործունեության առանձնահատկությունները, կարելի է ներկայացնել դրանցում մրցակցային հարաբերությունների ձևավորման հինգ հիմնական մոտեցումներ:²⁰

¹⁸ Baumol William J. Contestable Markets: An Uprising in the Theory of Industrial Structure. American Economic Review. Vol. 72. №1(1982). P. 1-15.

¹⁹ D. Coursey, R. Isaac and V. Smith. Journal of Law and Economics. Vol. 27. 1984. P. 91-113

²⁰ Гаврилова, В. Государственное регулирование деятельности естественных монополий. М.: МАКС Пресс, 2007г. Стр. 32-35

Բնական մենաշնորհներում մրցակցային հարաբերությունների տեսակները

Մրցակցային հարաբերությունների ներդրման մոտեցումներ	Մրցակցության կազմակերպման հիմնական մեթոդները	Առավելությունները	Թերությունները
Ենթակառուցվածքների իրական մրցակցություն	Կրկնօրինակող ցանցերի և ենթակառուցվածքների այլ տարրերի ստեղծում	Ծառայությունների մատակարարների միջև իրական մրցակցություն	Չհիմնավորված ծախսերի իրականացում և ճյուղի օպտիմալ զարգացման հնարավորությունների սահմանափակում
Խթանիչ կարգավորում	Գործունեության արդյունավետության գնահատում	Գործունեության մեխանիզմի էական փոփոխության անհրաժեշտության բացակայություն	Տվյալների համեմատելիության ապահովման բարդություն
Կվադրմրցակցություն	Մրցակցություն շուկայի համար	Ճյուղի կառուցվածքի պահպանում, արդյունավետ գնագոյացում	Արտաքին պայմանների փոփոխության դեպքում պայմանագրերի և գների վերանայման բարդություն, զարգացման երկարաժամկետ ծրագրերի կառավարման առումով անորոշություն
Ապամենաշնորհացում և ապակարգավորում	Բնական մենաշնորհների տեսակներ գործունեության	Բնական մենաշնորհի որոշակի ճյուղերում իրական մրցակցություն, ցանցային	Մենաշնորհային սեգմենտների պահպանում, գործունեության մեխանիզմի արմատական

	թուլացում և մրցակցային շուկաների կազմակերպում	ենթակառուցվածքների միասնականության պահպանում	փոփոխության անհրաժեշտություն, տրանսակցիոն ծախսերի էական աճ
Մենաշնորհային և մրցակցություն	Ծառայությունների տարբերակում	Շուկայական ուժերի գործողության արդյունքում առաջացող ոչ գնային մրցակցություն	Մրցակցող բնական մենաշնորհի ճյուղերի ենթակառուցվածքների պահպանման անհրաժեշտություն և ետ չգնվող ծախսերի աճ

Առաջին մոտեցումը կարելի է բնորոշել որպես տարբեր ենթակառուցվածքների միջև իրական մրցակցություն, ինչը գործնականում նշանակում է նոր ենթակառուցվածքների կառուցում, որը կկարողանա մրցակցել գործողի հետ: Ակնհայտ է, որ մրցակցության այս եղանակի իրացումը հնարավոր է միայն բացառիկ արտաքին պայմանների առկայության դեպքում, իսկ ընդհանուր առմամբ կհազնեցնի անիմաստ կապիտալ ծախսերի աճի և սպառողների կորստի:

Երկրորդ մոտեցումը չի ենթադրում մրցակցային միջավայրի ստեղծում և կարող է բնութագրվել որպես խթանիչ կարգավորում: Այս մոտեցման էությունը կայանում է կարգավորվող ընկերության ցուցանիշների և լավագույն արդյունք արձանագրած համանման ընկերության գործունեության ցուցանիշների համեմատության մեջ: Իրականում, այս մոտեցումը չի ստեղծում իրական մրցակցություն: Բացի այդ, այն չափազանց բարդ է և գործնականում անիմաստ: Տարբեր ընկերությունների գործունեության օբյեկտիվ տարբերություններով պայմանավորված հնարավոր չէ ապահովել այդ ցուցանիշների համադրելիությունը, ինչի արդյունքում խեղաթյուրվում է համեմատության իրական պատկերը:

Երրորդ մոտեցումը ենթադրում է կվազիմրցակցության ձևավորում, այսինքն մի իրավիճակ, երբ դասական մրցակցությունը ենթարկվում է իրական մրցակցության առաջացման սպառնալիքի (հիպոտետիկ հնարավորություն):

Չորրորդ մոտեցումը կապված է ժամանակակից մենաշնորհների գերակշիռ մասի կողմից թողարկվող ապրանքների բազմատեսակության հետ: Եթե

ընկերությունը թողարկում է մի քանի տեսակ ապրանքներ, ապա կարելի է ենթադրել, որ դրանցում կլինեն այնպիսիները, որոնք կարող են արտադրվել նաև այլ մատակարարների կողմից: Հետևաբար, գոյություն ունի հնարավորություն առանձնացնել գործունեության բնական մենաշնորհային տեսակները այլ տեսակներից, որոնցում հնարավոր է իրական մրցակցություն: Այս մոտեցման մեջ գլխավորը այլ մասնակիցների համար հասանելիության ապահովումն է:

Հինգերորդ մոտեցումն իրենից ներկայացնում է մենաշնորհային մրցակցության մոդել, որում արտադրանքի դիֆերենցման հաշվին մրցակցությունը կրում է ոչ գնային բնույթ և ծագում է ծառայությունների միջև (օրինակ, տրանսպորտի առանձին տեսակներ, բջջային և ֆիքսված կապ, ջերմային և էլեկտրական էներգիայի սեփական և կենտրոնացված աղբյուրներ):

Հարկ է նշել, որ շուկայում մի քանի սուբյեկտների հայտնվելը դեռևս չի երաշխավորում նրանց միջև մրցակցություն: Որպեսզի այդ մասնակիցներն իրենց գործողություններով ստեղծեն արդյունավետության աճի խթաններ, անհրաժեշտ է ստեղծել և խթանել մրցակցային հարաբերությունները: Այս տեսանկյունից, արդյունաբերության ոլորտի բնական մենաշնորհի ճյուղերում մրցակցության հնարավորությունները սահմանափակված են ցանցային կառուցվածքի առկայությամբ, կոշտ ուղղահայաց տեխնոլոգիական կապերով և տեղեկատվության ասիմետրիայով:

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ տնտեսական զարգացման ներկա փուլում բնական մենաշնորհների գործունեության պայմանները որոշակիորոն փոխվում են տարբեր գործոնների ազդեցության հետևանքով: Նախ և առաջ, գիտատեխնիկական առաջընթացի արդյունքում ստեղծվում են ապրանքների և ծառայությունների նոր տեսակներ, փոխարինելի արտադրանք, մեծանում է թողարկվող արտադրանքի որակը և հուսալիությունը, կրճատվում են արտադրության ծախսերը, ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ և արտադրության այլընտրանքային եղանակներ: Այդ ամենը հանգեցնում է բնական մենաշնորհների կենսագործունեության պայմանների էական փոփոխության, որի արդյունքում ձևավորվում են դրանցում մրցակցության զարգացման որոշակի նախադրյալներ: Անշուշտ, այդ գործընթացները ենթադրում են պետության կողմից ակտիվ միջամտություն և պետական կարգավորում, ինչի ուսումնասիրությանն էլ նվիրված է ատենախոսության հաջորդ բաժինը

1.3. Հանրային ծառայությունների ոլորտի պետական կարգավորման խնդիրները և նպատակները

Հանրային ծառայությունների ոլորտի կենսագործունեության արտաքին և ներքին միջավայրերի փոփոխությունները, ինստիտուցիոնալ կառավարման անհրաժեշտությունը, պետության տնտեսական քաղաքականության ռազմավարական գերակայությունները, ինովացիոն գործընթացների խորացումը և մի շարք այլ հանգամանքներ տվյալ ոլորտի գործունեության պետական կարգավորման արդյունավետ մեխանիզմների մշակման անհրաժեշտություն են ստեղծում: Շուկայական հարաբերություններին անցման պայմաններում դա բխում է հասարակական շահերի պաշտպանության հրամայականից, ինչպես նաև տվյալ բնագավառում գործող բարդ համակարգերի կառավարման առանձնահատկություններից: Ըստ էության, դրանց արդյունավետ գործունեությունն ուղղակիորեն ենթադրում է կորպորատիվ կառավարման սկզբունքների լայն կիրառում, քանի որ վերջինս իրենից ներկայացնում է բարդ, փոխկապակցված ու փոխպայմանավորված գործընթացների ամբողջություն, որի ձևավորումը և հայեցակարգային մոտեցումների մշակումը ներկա փուլում ունի խիստ կարևոր և ռազմավարական նշանակություն շուկայական տնտեսություն ունեցող երկրներում: Այս գործընթացների արդյունավետ իրականացման համար, ինչպես ցույց է տալիս միջազգային փորձը, հանրային ծառայությունների ոլորտում պետական մասնակցությամբ գործող ընկերությունների արդյունավետ կառավարման նպատակով, որպես կանոն, կիրառվում են բաժնետիրական ընկերությունների կորպորատիվ կառավարման մեխանիզմների որոշակի տարրեր, ինչը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն էականորեն բարձրացնել կառավարման արդյունավետությունը, այլև շեշտակիորեն ընդլայնել հասարակության լայն շերտերի մասնակցության շրջանակը կառավարման գործընթացներին:

Ինչպես արդեն նշվեց աշխատանքի նախորդ բաժիններում, հանրային ծառայություններ մատուցող ընկերությունների զգալի մասը պատկանում է բնական մենաշնորհի ոլորտին և, այս առումով, դրանց նմանկարգավիճակը պայմանավորում է վերջիններիս գործունեության պետական կարգավորման և զարգացման հստակ ռազմավարության մշակումն ու իրականացումը: Նշված սուբյեկտների բնականոն գործունեության համար անհրաժեշտ մեխանիզմների ստեղծումը և պետական

կարգավորման արդյունավետ մեթոդների կիրառումը կարևոր նշանակություն ունեն յուրաքանչյուր պետության և հասարակության կենսագործունեության ապահովման տեսանկյունից: Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ բնական մենաշնորհի ոլորտի սուբյեկտների գործունեության տնտեսական և տեխնոլոգիական առանձնահատկությունները ձևավորում են այնպիսի մեխանիզմ, որում սպառողը շատ դեպքերում զրկված է ոչ միայն մատուցվող ծառայությունների և թողակվող ապրանքների ընտրության, այլև մատակարարման պայմանների վրա ներգործելու հնարավորությունից: Բնականաբար, նման իրավիճակում սեփական գերիշխող դիրքը չչարաշահելու, ինչպես նաև սպառողների շահերը և իրավունքները պաշտպանելու համար բնական մենաշնորհի ոլորտի պետական կարգավորումն ու արդյունավետ վերահսկողությունը դառնում է կենսական անհրաժեշտություն, պայմանավորելով ոչ միայն երկրի տնտեսության զարգացումը, այլ նաև ազգային անվտանգության ապահովումը:²¹

Պետք է նշել, որ բնական մենաշնորհի ոլորտներին բնորոշ ցանցային կառուցվածքը, էներգատարությունը, սահմանափակ ռեսուրսներին հասանելիությունը հնարավորություն են տալիս արտադրության ծավալների ավելացման միջոցով ապահովել զգալի խնայողություն, ինչի պատճառով հասարակության համար առավել շահավետ է այդ ոլորտների մենաշնորհային կարգավիճակը: Սակայն վերջինս ունի նաև իր բացասական կողմերը, ինչը, նախ և առաջ, դրսևորվում է սեփական գերիշխող դիրքի չարաշահման, մենաշնորհային բարձր գների սահմանման, չիմնավորված գնային խտրականության դրսևորման, սպառողների որոշակի խմբերին ծառայությունների մատուցումից հնարավոր հրաժարման և այլ եղանակներով: Հետևաբար, պետությունը պետք է, մի կողմից, պաշտպանի մենաշնորհային ընկերություններին հնարավոր մրցակիցների հայտնվելուց, իսկ մյուս կողմից՝ կարգավորի նրանց տնտեսական գործունեությունը՝ սպառողների հանդեպ արդարացի վերաբերմունք ապահովելու նպատակով: Բնականաբար, նման քաղաքականության իրականացումն, առաջին հերթին, ենթադրում է բնական մենաշնորհի ոլորտների հստակ սահմանում, դրանց առանձնահատկություններից ելնելով պետական

²¹Государственное регулирование естественных монополий: опыт, проблемы, перспективы. Под ред. Коломейченко О., Ворожейкина В. С-Пб: «Техническая книга», 2000г. стр. 65

կարգավորման տարբերակված մոտեցումների մշակում և մեխանիզմների կիրառում: Այս տեսանկյունից, առաջին հերթին, պետք է հստակ կերպով հիմնավորվեն բնական մենաշնորհի ոլորտի կարգավորման մեթոդները և նպատակները: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ անկախ սեփականության ձևից և բնական մենաշնորհի ոլորտի տիրապետողի կազմակերպարարական կառուցվածքից, դրա գործունեությունը պետք է կարգավորվի պետական կառույցների կողմից՝ առավելագույն տնտեսական արդյունավետության ապահովման նպատակով: Այս առումով, առաջին պլան է մղվում բնական մենաշնորհի ոլորտների պետական կարգավորման արդյունավետ մեխանիզմի մշակումը և ներդրումը:

Ընդհանուր առմամբ, բնական մենաշնորհների գործունեության մեխանիզմում հատուկ տեղ է զբաղեցնում պետական կարգավորումը: Վերջինիս անհրաժեշտությունը կապված է շուկայի “բացթողումների և ձախողումների” հետ, որոնցից կարելի է առանձնացնել մենաշնորհների կողմից գերիշխող դիրքի չարաշահումները: Ըստ էության, դրանց բացասական հետևանքների վերացմանն ու կանխարգելմանն է ուղղված պետական կարգավորումը: Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ մինչև մենաշնորհների առաջացումը պետության կողմից տնտեսության պետական կարգավորում, որպես այդպիսին, խոշոր հաշվով չի իրականացվել: Այս առումով, բնական մենաշնորհների ոլորտում գործող ընկերություններն առաջինն էին, որոնց գործունեության նկատմամբ պետության կողմից սկսեց իրականացվել վերահսկողություն և որոշակի կարգավորում: Եթե փորձենք ընդհանուր գծերով ձևակերպել պետական կարգավորման հիմնական նպատակը, ապա, որպես այդպիսին, կարելի է դիտարկել մենաշնորհների գործունեության տնտեսական արդյունավետության, նրանց կողմից մատուցվող ծառայությունների հսալիության և հասանելիության ապահովումը:

Առաջին անգամ պետական կարգավորման անհրաժեշտությունն առաջացել է 19-րդ դարի կեսերին ԱՆգլիայում, երբ երկաթուղային տրանսպորտում չէին պահպանվում միջին խավի շահերը և անվտանգության հիմնական կանոնները: Այս առումով, Անգլիան կարելի համարել բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման հայրենիքը, որտեղ 1844 թվականին ընդունվեց “Երկաթուղու մասին” օրենքը: Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման գաղափարի, ինչպես նաև նշված օրինագծի հեղինակ է համարվում տվյալ ժամանակարջանում ԱՆգլիայի

առևտրի պալատի նախագահ Վ. Գլեդստոունը:²² Նշված օրենքը կանոնակարգում էր երկաթուղային տրանսպորտի գործունեությունը և պարունակում էր պետական կարգավորման կարևոր դրույթներ: Մասնավորապես, երկրի պառլամենտին իրավունք էր վերապահվում կարգավորել երկաթուղային ընկերությունների շահույթը և պարտավորեցել վերջիններիս պահպանել բնակչության խոցելի խավերի շահերը: Պետք է նշել, որ ԱՆգլիան միակ երկիրը չէր, որեղ ծագեց նման կարգավորման անհրաժեշտություն: Նման քաղաքականությանը հետևեց նաև ԱՄՆ-ը,²³ որտեղ 1897 թվականին ընդունված օրինագիծն ուղղված էր Ազգային էլեկտրական ասոցիացայի գործունեության կարգավորմանը: Հենց այդ օրենքով աաջին անգամ սահմանվեցին էներգետիկ ոլորտում բացառիկ լիցենզավորման և արդարացի գների նկատմամբ պետական վերահսկողության վերաբերյալ դրույթներ: Ըստ էության, դա նշանակում էր ԱՄՆ էներգետիկ ոլորտում շուկայական գնագոյացման ավարտ: Հետագայում, պետության կողմից նմանատիպ քայլեր իրականացվեցին նաև այլ ոլորտներում, որոնք իրենցից ներկայացնում էին բնական մենաշնորհներ:

Զարգացած շուկայական տնտեսություն ունեցող երկրներում բնական մենաշնորհի ոլորտների պետական կարգավորումն արդարացված է համարվում միայն այն դեպքերում, երբ տվյալ ապրանքը կամ ծառայությունը թողարկվում է մեկ տնտեսավարող սուբեկտի կողմից և այլ սուբեկտների հետ մրցակցությունը հնարավոր չէ տեխնոլոգիական կամ տնտեսական պատճառներով, իսկ մենաշնորհային ոլորտում գործող սուբեկտի կողմից արտադրության ծավալների աճն ուղեկցվում է համախառն ծախսերի կրճատմամբ: Նախկին պլանային համակարգի պայմաններում, երբ բոլոր ռեսուրսների գները սահմանվում էին կենտրոնացված կարգով՝ առանց որոշակի ոլորտների և ճյուղերի տարբերակման, բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման խնդիր, որպես այդպիսին, գոյություն չուներ: Սակայն շուկայական հարաբերություններին անցումը պայմանավորեց դրա անհրաժեշտությունը մի շարք պատճառներով: Չնայած մեկ ընկերության ձեռքին արտադրության կենտրոնացման տեխնիկական արդյունավետությանը, հնարավոր են նաև չարաշահումներ նրանց

²²Lain McLean. The origin and strange history of regulation in the UK: three case studies in search of a theory. Barcelona, 2002. P. 6

²³Качалин В. Регулирование и дерегулирование – два направления антимонопольной стратегии в США. Мировая экономика и международные отношения. 1997г. № 6. стр. 5-18.

զբաղեցրած մենաշնորհային դիրքի պատճառով: Միևնույն ժամանակ, բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է ոչ միայն նրանց մենաշնորհային դիրքի հնարավոր բացասական հետևանքներով: Տվյալ ոլորտներում գործող ըներությունների կողմից թողարկվող ապրանքների և մատուցվող ծառայությունների սակագների ողջամիտ տարբերակումը կարող է հզոր ազդակ հանդիսանալ պետության տնտեսական քաղաքականության տեսանկյունից՝ հնարավորություն տալով խթանել տարբեր ոլորտների և ճյուղերի տնտեսական ակտիվությունը: Այս առումով, բնական մենաշնորհների պետական կարգավորմանն ուղղված քաղաքականության հիմնական խնդիրներն են.

- սպառողների և բնական մենաշնորհի ոռոտում գործող ըներությունների շահերի և հետաքրքրությունների հաշվեկշռվածության ապահովումը,
- արդարացիության և արդյունավետության սկզբունքների հիման վրա սակագների սահմանումը,
- բնական մենաշնորհի ոլորտի սուբյեկտների կողմից կատարվող ծախսերի կրճատման, սպարսարկման որակի և ներդրումների արդյունավետության բարձրացման խթանումը:

Ըստ էության, բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման առումով հատկապես կարևոր նշանակություն ունի գնագոյացման տնտեսապես հիմնավորված և սոցիալական տեսանկյունից արդարացված մեխանիզմի ներդրումը: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ այս դեպքում զուտ շուկայական մեխանիզմների գործունեությունը հասարակության և պետության շահերի տեսանկյունից չի կարող լինել արդարացված, քանի որ, ինչպես ցանկացած մենաշնորհային ըներություն, բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող սուբյեկտները ևս հակված են սեփական մենաշնորհային դիրքն օգտագործել առավելագույն շահույթի ստացման նպատակով: Միաժամանակ, գոյություն ունի նաև խնդրի մյուս կողմը, ինչը պայմանավորված է տվյալ ոլորտում գործող սուբյեկտներ համար ընդլայնված վերարտադրության ապահովման և ողջամիտ շահույթի ստացման հնարավորությունների ստեղծման անհրաժեշտությամբ: Հետևաբար, բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման համակարգը պետք է ապահովի սոցիալական տեսանկյունից ընդունելի սակագների սահմանման միջոցով ոլորտի ըներությունների կայուն զարգացման հնարավորություններ: Բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող

ընկերությունների կողմից թողարկվող արտադրանքն օգտագործվում է գրեթե բոլոր ապրանքների և ծառայությունների արտադրության գործընթացում և դրանց ձեռք բերման նպատակով կատարվող ծախսերը զգալի տեղ են զբաղեցնում ինքնարժեքի մեջ: Այս տեսանկյունից, տվյալ ոլորտն ունի յուրահատուկ դեր արտադրական ծախսերի ավելացման գործում: Հետևաբար, գնագոյացման արդարացի մեխանիզմների ներդրումը և սակագնային կարգավորման արդյունավետ մոտեցումների կիրառումը նպաստում են ոչ միայն հասարակության սոցիալական խնդիրների ռացիոնալ լուծմանը, այլ նաև տնտեսության տարբեր ճյուղերում արտադրվող ապրանքների և ծառայությունների գների աճի զսպմանը և դրանց մրցունակության բարձրացմանը:

Անդրադառնալով ռեսուրսների տեղաբաշխմանը, պետք է նշել, որ դա առավել արդյունավետությամբ կարելի է ապահովել մրցակցային շուկաներում: Նկատի ունենալով այդ փաստը, կարելի է պնդել, որ պետական կարգավորման ժամանակ հիմնական շեշտադրումը պետք է կատարվի մի քանի հիմնարար պայմանների ապահովման վրա: Մասնավորապես, սակագները պետք է որոշվեն սահմանային ծախսերի հիման վրա: Միևնույն ժամանակ, պետական կարգավորում իրականացնող մարմինները պետք է ապահովեն սպառողների և ընկերությունների շահերի հաշվեկշռվածություն: Այստեղ պետք նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ ինչքան էլ ցածր սակագները սպառողների և տնտեսության տեսանկյունից լինեն նախընտրելի, դրանց չհիմնավորված ցածր մակարդակը կխաթարի բնական մենաշնորհի ոլորտներում գործող տնտեսավարող սուբյեկտների ֆինանսական կայունությունը՝ դրանից բխող բոլոր հետանքներով: Այլ կերպ ասած, սակագները պետք է առավելագույնս մոտ լինեն համապատասխան ապրանքների արտադրության կամ ծառայությունների մատուցման համար կատարված ծախսերին, իսկ շահույթի մակարդակն ընդամենը պետք է ապահովի արտադրության արդյունավետությունը և ընդլայնված վերատադրությունը:

Ընդհանուր առմամբ, հանրային ծառայությունների կարգավորման և բնական մենաշնորհի ոլորտների կողմից սեփական դիրքի չարաշահման կանխարգելման և հասարակության համար ընդունելի վարքագծի ապահովման նպատակով կիրառվում են երկու հիմնական մոդելներ. պետական սեփականություն և մասնավոր

ընկերությունների գործունեության պետական կարգավորում: Անդրադառնանք նշվածներից յուրքանջյութին առանձին առանձին:

Հայտնի է, որ կատարյալ մրցակցության պայմաններում օպտիմալ գինը հավասար է սահմանային ծախսերին: Արտադրական ենթակառուցվածքների ոլորտում սահմանային ծախսերը, որպես կանոն, ցածր են միջին համախառն ծախսերից, ինչի արդյունքում օպտիմալ գինը միջին համախառն ծախսերից փոքր է ստացվում: Նման իրավիճակում պետությունը կարող է պարտադրել ընկերությանը մատուցել ծառայություններ սահմանային ծախսերին հավասար գնով և իրականացնել պետական սուբսիդավորում՝ անխուսափելի կորուստների փոխհատուցման նպատակով: Այդպիսի քաղաքականությունը, որպես կանոն, հանգեցնում է մենաշնորհային ոլորտներում պետության լիակատար կամ մասնակի ներգրավման, ինչի արդյունքում ձևավորվում է, այսպես կոչված, “հասարակական մենաշնորհը”: Վերջինիս տնտեսական ակտիվությունը կարգավորվում է շուկայական միջավայրի կողմից, իսկ կառավարման մեխանիզմը մնում է իշխանությունների վերահսկողության ներքո: Այս դեպքում ֆինանսական կորուստները մնում են հարկատուների ուսերին և բեռ դառնում պետական բյուջեի վրա: Հասարակական մենաշնորհի դեպքում պետության ներգրավման հիմնական դրսևորումներ են հանդիսանում ընկերությունների ծախսերի նկատմամբ վերահսկողության սահմանումը, նշված ընկերություններում զբաղվածության, ինչպես նաև եկամուտների և սակագների ուղղակի պետական կարգավորումը և այլն: Ըստ էության, հասարակության կյանքում հանրային ծառայությունների ոլորտի կարևորությամբ և չարաշահումների հավանականությամբ էին պայմանավորված տարբեր երկրներում դրանց ազգայնացման գործընթացները: Մասնավորապես, որոշ երկրներում (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա և այլն) ստեղծվեցին պետական կորպորացիաներ, որոնց գործունեությունն ուղղակիորեն կարգավորվում էր պետության կողմից²⁴: Սակայն նման քաղաքականությունը շատ դեպքերում չի ապահովում համապատասխան արդյունավետություն և կենսունակ է միայն արտակարգ, մասնավորապես պատերազմական իրավիճակներում: Հակառակ դեպքում պետական կենտրոնացումը հանգեցնում է ձեռնարկատիրական նախաձեռնության արգելակման՝ դրանից բխող հետևանքներով:

²⁴Казачкова 3. Государственное антимонопольное регулирование в России и США: опыт сравнительного правового исследования. М.: РАГС, 2001г.стр. 56

Բնական մենաշնորհների կարգավորման հաջորդ մոդելը մասնավոր ընկերությունների գործունեության պետական կարգավորումն է կամ, այսպես կոչված, մենաշնորհային շուկայի համար մրցակցության ապահովումը: Դա իրականացվում է մրցույթի արդյունքում ընտրված ընկերությանը երկրի տարածքում կամ առանձին տարածաշրջաններում արտադրության բացառիկ իրավունք տրամադրելու միջոցով: Այս եղանակի տեսական հիմքերը կայանում են նրանում, որ մասշտաբից խնայողության էֆեկտի գոյությունը պայմանավորում է մեկ մատակարարի անհրաժեշտությունը և այս դեպքում մրցակցությունը պետք է դրսևորվի միայն սկզբնական փուլում՝ որպես այդպիսին դառնալու համար: Միևնույն ժամանակ, այս եղանակի արդյունավետ կիրառման համար անհրաժեշտ են այնպիսի նախապայմաններ, ինչպիսիք են մենաշնորհային ծառայությունների մատակարարման իրավունքին հավակնող մի քանի որակավորված թեկնածուների առկայությունը, նրանց և մրցույթն անցկացնող կառույցների միջև պայմանավորվածությունների բացառումը և այլն: Այս դեպքում հաղթողի ընտրության հիմնական չափորոշիչը ծառայությունների մատուցման գինն է: Ընդ որում, պետք է հաշվի առնել այն, որ բնական մենաշնորհի ոլորտներում արտադրության ծախսերը երկարաժամկետ հատվածում ունեն կրճատման միտում և, դրանով պայմանավորված, սակագների վերանայման գործընթացը պետք է կրի պարբերական բնույթ: Միաժամանակ, այս մոդելը ևս ունի որոշակի թերություններ, որոնցից հիմնականը ծառայությունների մատուցման սակագինը որպես հիմնական չափորոշիչ ընդունելն է, ինչը շատ դեպքերում բացասաբար է անդրադառնում որակի վրա: Դրանով հանդերձ, այս եղանակը բավականաչափ լայն տարածում ունի և գործում է մոտ 37 պետություններում:²⁵ Որպես կանոն, մրցույթի հաղթողը ձեռք է բերում վարձակալության կամ կոնցեսիոն իրավունքի հիման վրա գործունեություն իրականացնելու հնարավորություն: Առավել լայն տարածում ունի վարձակալությունը, որի դեպքում ակտիվները կամ պատկանում են պետությանը կամ ստեղծվում են նրա միջոցների հաշվին, իսկ դրանց կառավարումն իրականացվում է մասնավոր ընկերությունների կողմից: Կոնցեսիայի դեպքում մասնավոր ընկերությունները սեփական միջոցների հաշվին իրականացնում

²⁵Конкуренция и антимонопольное регулирование.Под ред. А. Цыганова. М. Логос, 1999г.стр. 102

են ներդրումներ արտադրական ցանցերի պահպանման և զարգացման նպատակով: Ինչպես ցույց է տալիս տարբեր երկրների փորձը, բնական մենաշնորհի ոլորտների պետական կարգավորումն իրականացվում է երեք հիմնական տարբերակներով: Առաջին, գերիշխող ընկերության նկատմամբ պետական վերահսկողություն է իրականացվում հակամենաշնորհային օրենսդրության համաձայն: Մյուս երկու տարբերակներն իրենցից ներկայացնում են տարբեր մոդելներ: Առաջինը հիմնված է շահույթի նորմայի կարգավորման (ծախսերի հաշվառման վրա հիմնված կարգավորում), իսկ երկրորդը՝ սակագնի վերին շեմի կարգավորման (խթանիչ կարգավորում) վրա:

Շահույթի նորմայի կարգավորումն ավանդաբար իրականացվում է ԱՄՆ-ում, որտեղ բնական մենաշնորհի ոլորտներում գործնականում հրաժարվել են սահմանային ծախսերի վրա հիմնված գնագոյացումից:²⁶ Դրա հիմնական էությունը կայանում է շահույթի նորմայի սահմանափակման մեջ: Ընկերություններին թույլատրվում է ստանալ զուտ շահույթ միայն նախապես հայտնի սահմաններում: Պետությունը սահմանում է ծախսերի սահմանային չափը, որը կոչվում է ողջամիտ կամ արդարացի շահույթի ապահովման գին: Այս դեպքում ընկերությունների գործունեության բոլոր ասպեկտները՝ սակագները, ներդրումները և շահութաբերությունը ենթակա են պետական մարմինների կողմից մանրակրկիտ իրավական կարգավորման: Սակագնի սահմանման ժամանակ հաշվի են առնվում ծառայությունների յուրաքանչյուր տեսակի գծով կատարված ծախսերը: Ըստ էության, սակագնի որոշումը կազմված է երեք հիմնական փուլերից. ընթացիկ ծախսերի, ներդրումների հաշվարկում և ողջամիտ շահույթի որոշում:²⁷

Ընթացիկ ծախսերը հաշվարկվում են միասնական մեթոդաբանությամբ, որը պարտադիր է ոլորտում գործող բոլոր ընկերությունների համար: Հանրային ծառայությունների ոլորտը կարգավորող պետական կառույցը վերահսկողություն է իրականացնում բարձր գներով ապրանքների ձեռքբերման, ուղեացված աշխատավարձերի վճարման կամ առավել էժան գներով ապրանքների և

²⁶Казачкова З. Государственное антимонопольное регулирование в России и США: опыт сравнительного правового исследования. М.: РАГС, 2001г. стр.58

²⁷Моргунов В. Нормирование прибыли при регулировании цен естественных монополий (две концепции). Вопросы экономики. 2001г. №9. стр. 28-38. Никифоров А. Ценовое регулирование естественных монополий. Вопросы экономики. 1998г. № 4. стр. 134-143.

ծառայությունների մատակարարումներից հրաժարվելու հետևանքով չհիմնավորված ծախսերի կատարման նկատմամբ:

Ներդրումների գնահատումը կարգավորման այս մոդելի առավել բարդ կողմերից մեկն է, քանի որ կապիտալ ներդրումները կարելի է տարբեր կերպ գնահատել: Գործնականում նախապատվությունը տրվում է ձեռքբերման գներով կապիտալի գնահատմանը, իսկ ամորտիզացիան իրականացվում է կարգավորող կառույցի կողմից հաստատված նորմատիվների հիման վրա: Բացի այդ, հաշվի են առնվում միայն այն ներդրումները, որոնք կարգավորող մարմնի կողմից համարվում են արդարացված:

Թույլատրելի շահույթը որոշվում է փորձագիտական գնահատումների հիման վրա: Դրա ստորին շեմ է հանդիսանում կապիտալի գինը, իսկ վերին շեմ՝ ներդրումներից ստացվող շահույթը՝ գոյություն ունեցող ռիսկերը հաշվի առնելով: Հանրային ծառայությունների կարգավորման այս մոդելը, պետք է նշել, որ իր դրական կողմերով հանդերձ, ունի նաև որոշակի թերություններ: Այս դեպքում կարգավորումը, որպես կանոն, դառնում է ընկերությունների համար շահույթի երաշխավորման և հնարավոր մրցակցությունից պաշտպանության միջոց: Բացի այդ, ընկերությունները շահագրգռվածություն չունեն ընթացիկ ծախսերի զսպման կամ կրճատման համար, այլ ընդհակառակը, ձգտում են դրան, քանի որ ծախսերի աճը, ի վերջո, հանգեցնում է համախառն շահույթի ավելացման:

Հանրային ծառայությունների կարգավորման հաջորդ մոդելը խթանիչ կարգավորումն է, որը լայն տարածում ստացավ 80-ական թվականներին՝ հատկապես Մեծ Բրիտանիայում բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների մասնավորեցման արդյունքում:²⁸ Դրա հիմնական էությունը կայանում է շահույթի նորմայի խիստ սահմանափակումների բացակայության մեջ: Այս դեպքում միջինժամկետ հատվածում (4-5 տարի) սահմանվում է տարեկան սակագնի հաշվարկման բանաձև, որը հաշվի է առնում դեֆլյատորը, արտադրողականության ցուցանիշը, ինչպես նաև տվյալ ոլորտում մատուցվող ծառայությունների վրա անդրադարձող մի շարք գործոններ: Արտադրողականության բարձրացման գործոնի

²⁸Конкуренция и антимонопольное регулирование.Под ред. А. Цыганова. М. Логос, 1999г.стр. 108

հաշվարկն իրականացվում է հեռանկարային պահանջարկի, կապիտալ ներդրումների ծավալի, ծախսերի հնարավոր նվազեցման և արտադրողականության աճի, ինչպես նաև ներդրումների գնահատումների հիման վրա: Պետք է նշել, որ այս մոդելն ունի մի շարք առավելություններ: Մասնավորապես, այս դեպքում կարգավորման հիմքում ընկած է գների մակարդակը: Բացի այդ, թափանցիկությունը և դրա հետևանք հանդիսացվող որոշումների ընդունման գործընթացին հետևելու հնարավորությունը նպաստում են հասարակության կողմից վստահության մակարդակի ձևավորմանը: Կարգավորման այս մոդելը ենթադրում է ավելի պարզ գործընթաց, ինչի արդյունքում ընկերությունն ինքն է վերանայում և փոխում սակագները սահմանված բանաձևին համաձայն՝ խուսափելով կարգավորող մարմնի կողմից սակագնի հաստատման երկարատև ընթացակարգերից: Այս մոդելի հիմնական թերություն է հանդիսանում ներդրումների իրականացման առումով շահագրգռվածության բացակայությունը, քանի որ ընկերությունները շահույթի մակարդակի տատանումներից խուսափելու նպատակով կարող են խուսափել նաև ներդրումներից: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ շահույթը և ներդրումները միմյանց հետ սերտորեն կապված են, իսկ բարձր շահույթի դեպքում կարգավորող մարմնի կողմից սահմանված բանաձևով այն կկրճատվի, ինչի հետևանքով կնվազի նաև ներդրումներ իրականացնելու ցանկությունը:

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ հանրային ծառայությունների կարգավորման այս երկու մոդելներն ունեն որոշակի նմանություններ. երկու դեպքում էլ հիմք է վերցվում ընկերության զարգացման համար բավարար շահույթի որոշումը: Միևնույն ժամանակ, այս երկու մոդելների հիմնական տարբերությունները կայանում են հետևյալում:

1. Սակագնի կարգավորման մոդելի դեպքում ժամկետը ֆիքսված է, իսկ շահութաբերության նորմայի կարգավորման դեպքում ընկերությունը կարող է դիմել սակագնի վերանայման համար օրենսդրությամբ սահմանված հաճախականությամբ:
2. Շահույթի նորմայի ամրագրման մոդելը հիմնվում է նախորդ ժամանակաշրջանների տվյալների վրա, և սակագնի հաշվարկման ժամանակ հիմնականում հաշվի են առնվում կանխատեսումները:
3. Սակագների կարգավորման մոդելը ընկերություններին գործունեության առավել մեծ ճկունություն է ապահովում (բնական մենաշնորհների կարգավորման մեթոդներին առավել հանգամանալից անդրադարձ կկատարվի աշխատանքի 2.1 պարագրաֆում):

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ հանրային ծառայությունների կարգավորման մոդելներն էլ ունեն զգալի բարդություններ ինչպես սակագների վերին սահմանի որոշման, այնպես էլ մատուցվող ծառայությունների որակի վերահսկողության առումով: Այս տեսանկյունից, յուրաքանչյուր երկրում հանրային ծառայությունների ոլորտի պետական կարգավորումը պետք է բխի առկա սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկություններից և տնտեսական կյանքին պետության ունեցած դերակատարությունից: Ընդ որում, ոլորտի պետական կարգավորման անհրաժեշտությունն անվիճարկելի է և ենթադրում է համապատասխան օրենսդիրավական և ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների մշակում և կիրառում:

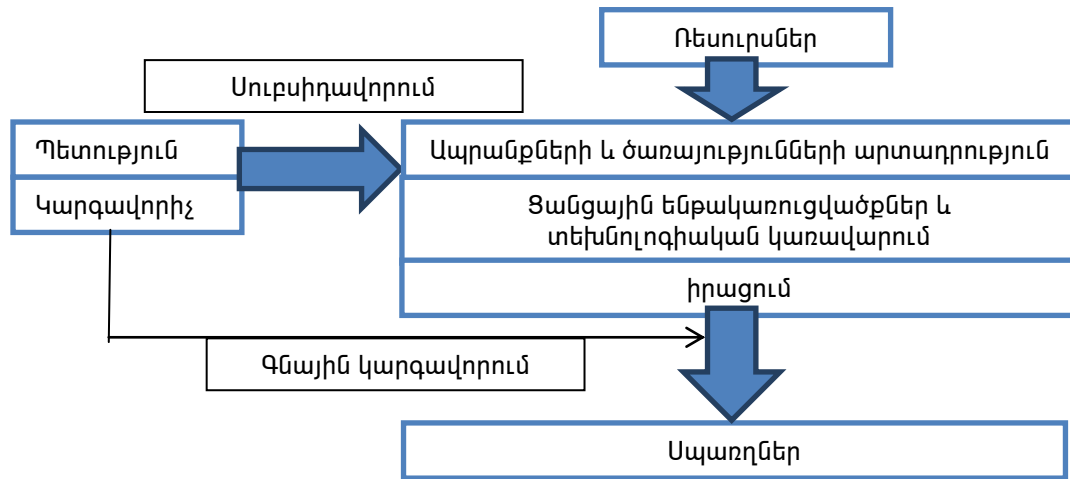
**ԳԼՈՒԽ 2 ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

2.1. Հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման մեթոդները

Հանրային ծառայությունների պետական կարգավորումն, ինչպես նշվեց աշխատանքի նախորդ բաժիններում, կարևոր նշանակություն ունի ինչպես հասարակության բնականոն կենսագործունեության ապահովման, այնպես էլ տվյալ ոլորտի ընկերությունների տնտեսական գործունեության կազմակերպման և իրականացման տեսանկյուններից: Հարկ է նշել, որ պետական կարգավորման նպատակները, խնդիրները և մեթոդները շարունակաբար փոխվում են: Դրանով հանդերձ, սահմանային գնագոյացման մեթոդը հանդիսանում է դասական և հիմք ծառայում մյուսների համար: Ելնելով բնական մենաշնորհի ոլորտում մասշտաբի էֆեկտը պայմանավորող ծախսերի վերաբերյալ ձևավորված պատկերացումներից, պետությունը երկար ժամանակ նշված ոլորտներում գործունեությունը կարգավորում էր սահմանային ծախսերի մակարդակին համապատասխան սակագների սահմանման միջոցով: Սակայն նման գնագոյացումը որոշ դեպքերում հանգեցնում էր բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների կորուստներին: Սովորաբար, նշված խնդիրը լուծվում էր պետության կողմից սուբսիդիաների տրամադրման ճանապարհով, որն ուղղվում էր կորուստների ծածկմանը: Քանի որ ծախսերի ձևավորման վրա ազդում են բազմանույթ գործոններ, ապա այս դեպքում սուբսիդավորումը հնարավոր չէ դիտարկել որպես բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների արդյունավետ գործունեության խթան: Ավելին, նման կարգավորումը հանգեցնում է բյուջետային ծախսերի չհիմնավորված աճին և հարկատուների հարկային բեռի ավելացմանը՝ անկախ վերջիններիս կողմից հանրային ծառայությունների օգտագործման:

Բնական մենաշնորհների կողմից մատուցվող ծառայությունների սակագնային կարգավորման նման մոտեցումն առավել բնութագրական է այն իրավիճակներին, երբ տվյալ ճյուղում գործում է մեկ սուբյեկտ (ճյուղ-ընկերություն): Այս դեպքում պետությունը

պատասխանատվություն է կրում տվյալ ճյուղի զարգացման համար, իսկ կարգավորումն իրականացվում է հետևյալ սխեմայով (տես գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1 “Ճյուղ-ընկերություն” բնական մենաշնորհի գործունեության մեխանիզմը

Պետք է նշել, որ սուբսիդավորման, ինչպես նաև պահանջարկի և սահմանային ծախսերի որոշման հետ կապված դժվարությունները հանգեցրին միջինացված ծախսերի հիման վրա գնագոյացման կիրառմանը: Գների կարգավորման նոր մեթոդի մշակումը պայմանավորված էր նաև “ճյուղ-ընկերություն” մեխանիզմի կիրառման անհնարինությամբ այն ոլորտներում, որոնցում գործում էին մեկից ավելի ընկերություններ:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ում, Կանադայում, մի շարք եվրոպական երկրներում մասնավոր ընկերությունները կազմում էին բնական մենաշնորհների հիմքը, կարգավորման մեթոդների և, հատկապես, գնագոյացման մեխանիզմի մշականը հատկացվում էր մեծ ուշադրություն: Մասնավորապես, միջին ծախսերի հիման վրա գնագոյացման մեթոդը, որի էությունը կայանում էր ծախսերի միջին մակարդակի հիման վրա սակագների սահմանման մեջ, մշակվեց հենց այն պատճառով, որ պետությունը չսուբսիդավորեր բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերություններին: Այս մեթոդն առաջարկվեց ֆրանսիացի տնտեսագետ Ֆ. Ռամսեյի կողմից, որի հիմնական գաղափարը կայանում էր բնական մենաշնորհների և

սպառողների միջև փոխզիջումային սակագնի ձևավորման նպատակահարմարության հիմնավորման մեջ:²⁹ Այս դեպքում բնական մենաշնորհների ոչ վնասակարության պամաներում հասարակական բարեկեցության ֆունկցիան ձգտում է առավելագույնի և գնագոյացումը հանդիսանում է արդյունավետ:

Հարկ է նեղ, որ այս մեթոդն ապահովում է ծախսերի տեղափոխում առավել փոքր սպառողների վրա: Պետական նշանակալի մասնակցության դեպքում տնային տնտեսությունների համար սակագներն առավել ցածր են լինում, իսկ արդյունաբերության ոլորտում դրանք տարբերակված կերպով են սահմանվում: Այս մեթոդի ժամանակ, խոշոր հաշվով, կարգավորման է ենթարկվում սպառողների շուկան: Դրա որոշակի կատարելագործման արդյունքում կարգավորման հիմնական մեթոդ դարձավ միջին ծախսերի կամ ողջամիտ շահույթի հիման վրա գների սահմանումը: Գործնականում այն կիրառվում է որպես “ծախսեր+” սկզբունք, որը ենթադրում է գների սահմանում հաշվապահական ծախսերի հիման վրա՝ գումարած հիմնավորված կամ արդարացի շահույթը: Պետք է նշել, որ շահույթի նորմայի սահմանափակմանն ուղղված քաղաքականությունը բացասական ազդեցություն է ունենում գործունեության խթանման տեսանկյունից: Կարգավորվող ընկերությունը հակված է կապիտալ ծախսերի ավելացանը, քանի որ դրանք ենթադրում են ավելի բարձր ետգնում: Ըստ միջին ծախսերի գնագոյացումը նույնպես չի խթանում մենաշնորհային ընկերություններին դրանք նվազագույնի հասցնելու համար: Այս երևույթը տնտեսագիտության տեսության մեջ ստացել է Ավերջ-Ջոնսոնի էֆեկտ անվանումը:³⁰

Այս մեթոդների առումով հարկ է առանձնացնել ևս մեկ կարևոր առանձնահատկություն: Երբ ծախսերը կրճատվում են, ապա օգտվելով կարգավորման ժամանակային լազի ընձեռած հնարավորություններից, մենաշնորհային ընկերություններն ստանում են ավելիմեծ շահույթ: Իհարկե, գոյություն ունի նաև տվյալ խնդրի հակառակ կողմը, ինչը կարգավորման առումով որոշակի ռիսկեր է ստեղծում:

²⁹Ramsey F. A Contribution to the Theory of Taxation. <http://en.academic.ru/dic.nsf/enwiki/149911>

³⁰Averch H., Johnson L. Behavior of the Firm Under Regulatory Constraint. American Economic Review. 1962. Vol. 52. P. 1052-1069

Չնայած նշված թերություններին, պետք է նշել, որ բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման առումով երկար տարիներ մեծ դեր էր խաղում սակագների կարգավորումը, ինչից ելնելով էլ հիմնական ուշադրությունն ուղղված էր այնպիսի մեթոդների մշակման վրա, որոնք կխթանեին կարգավորվող ընկերություններին և կապահովեին բարձր արդյունավետություն: Այսպես, Վոգելսանգը և Ֆինսինգերը առաջարկեցին մի մեթոդ, որը սահմանափակում էր թողարկման ծախսերը, դրանք համապատասխանեցնելով նախորդ տարվա թողարկման ծավալին և ծախսերի միջին մեծությանը: Այն կարելի է ներկայացնել հետևյալ բանաձևի միջոցով:³¹

$$P_{t+1} \times Q_t \leq C_t$$

որտեղ

P_{t+1} –ընթացիկ ժամանակաշրջանի գինը,

Q_t – նախորդ ժամանակաշրջանի թողարկման ծավալը,

C_t –նախորդ ժամանակաշրջանի թողարկման ծախսերը:

Հարկ է նշել, որ այս մեխանիզմն արդյունավետ կերպով կարող է գործել այնպիսի պայմանների առկայության դեպքում, ինչպիսիք են ծախսերի ֆունկցիայի անփոփոխությունը, բազային ժամանակաշրջանում տնտեսական շահույթի առկայությունը, դիսկոնտավորվող գործոնների զրոյին հավասար լինելը:

Կարգավորման մյուս մեթոդներից կարելի է առանձնացնել գնային խտրականության մեթոդը: Այն հատկապես ակնառու կերպով է դրսևորվում փոստային ծառայությունների ոլորտում, որտեղ հարևան քաղաք և երկրի տարածքում գտնվող հեռավոր քաղաք նամակ ուղարկելու սակագինը նույնն է: Այս դեպքում ծառայություն մատուցող ընկերությունն իր ծախսերը վերաբաշխում է սպառողների միջև, ինչի արդյունքում առաջանում է որոշակի խտրական և ոչ արդարացի վերաբերմունք սպառողների նկատմամբ, քանի որ նրանց որոշակի մասն իր վրա է վերցնում մյուսների համար իրականացվող ծախսերը: Ըստ էության, դրան է նվիրված Զ. Ռոբինսոնի “Ոչ կատարալ մրցակցության տնտեսագիտության տեսություն”

³¹ Vogelsang I., Finsinger J. A Regulatory Adjustment Process for Optimal Pricing by Multiproduct Monopoly Firms. Bell Journal of Economics. 1979. Vol. 10 p. 157-171. http://econpapers.repec.org/article/rjebellje/v_3a10_3ay_3a1979_3ai_3aspring_3ap_3a157-171.htm

աշխատությունը:³² Բնական մենաշնորհի ոլորտում գնային խտրականությունը կիրառվում է, օրինակ, խաչաձև սուբսիդավորման նպատակով, ինչը նշանակում է, որ տարբեր ապրանքներ թողարկող ընկերությունները մեկից ստացվող եկամուտներն օգտագործում են մյուսների գծով ծախսերը ծածկելու նպատակով, որոնց գործունեությունը տնտեսական տեսանկյունից արդյունավետ չէ կամ հանգեցնում է վնասների:

Գնային խտրականության դեպքում պետական կարգավորման էությունը կայանում է նրանում, որ պետությունը սահմանում է բնական մենաշնորհների կողմից թողարկվող ապրանքների և ծառայությունների սակագների մի քանի մակարդակներ: Այս դեպքում առավել ցածր սահմանային ծախսեր ունեցող ապրանքներից ստացվող եկամուտները ծածկում են բարձր սահմանային ծախսեր ունեցող ապրանքների գծով ստացվող վնասները: Արդյունքում, ձեռք է բերվում արդյունավետ լուծում, որի դեպքում համախառն թողարկումը հավասար է լինում մրցակցային մակարդակին: Նշված մեթոդի դրսևորում է հանդիսանում հանրային ծառայությունների որոշակի տեսակների գծով սպառողների դասակարգումը և նրանց համար տարբերակված սակագների սահմանումը:

Ուշադրության արժանի մյուս մեթոդներից կարելի է առանձնացնել խթանիչ կարգավորման կամ X դեֆյատորի մեթոդը, որը մշակվել է բնական մենաշնորհի ընկերությունների համար ծախսերի նվազեցման ուղղությամբ խթանների ձևավորման նպատակով: Այս մեթոդի հիմնական բովանդակությունը կայանում է որոշակի ժամանակահատվածի համար (4-5 տարի) ապրանքների և ծառայությունների սակագների հաշվարկման բանաձևի մշակման մեջ, որն ուղղորդում է գները արտաքին պայմանների փոփոխությունները հաշվի առնելով: Բացի այդ, սահմանվում է նաև արտադրողականության բարձրացման գործոն (X գործոն), որը նվազեցնում է դեֆյատորի ազդեցությունն այդ մեծության վրա: Այն, իր հերթին, որոշվում է արտադրանքի պահանջարկի և ծախսերի փոփոխությունների, ներդրումների անհրաժեշտ ծավալի, արտադրողականության աճի գնահատման հիման վրա: Հարկ է նշել, որ այս մեթոդն ունի մի շարք առավելություններ: Առաջին, նվազում է ասիմետրիկ

³²Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции. <http://uchebnik-online.com/130/572.html>

տեղեկատվության ազդեցությունը և պարզեցնում է սակագների մակարդակի վերաբերյալ որոշումների մշակումն ու ընդունումը: Երկրորդ, այս մեթոդը գործնականում ապահովում է արդյունավետության բարձրացման խթանում, քանի որ ընկերություններին երաշխավորում է կարգավորումների միջև ընկած ժամանակահատվածում ստանալ օգուտներ: Այն իր վրա ավելի քիչ է կրում ծախսային անարդյունավետության և կապիտալատարության բարձրացման միտումների ազդեցությունը (Ավերջ Ջոնսոնի էֆեկտ):

Նշված մեթոդի մոդիֆիկացված տարբերակ է հանդիսանում այն մեխանիզմը, որը սահմանափակում է կարգավորվող սակագների աճի միջին տեմպը սպառողական գների ինդեքսի (RPI) աճի տեմպին համապատասխան՝ հանած արտադրողականության աճի գործոնը (X)՝ տոկոսային արտահայտությամբ: Դրա առավելությունը կայանում է նրանում, որ RPI ինդեքսը սպառողներին տալիս է հստակ գնային ազդակներ և դեֆլատորի հաշվարկման համար չի պահանջում հատուկ հաշվարկներ:

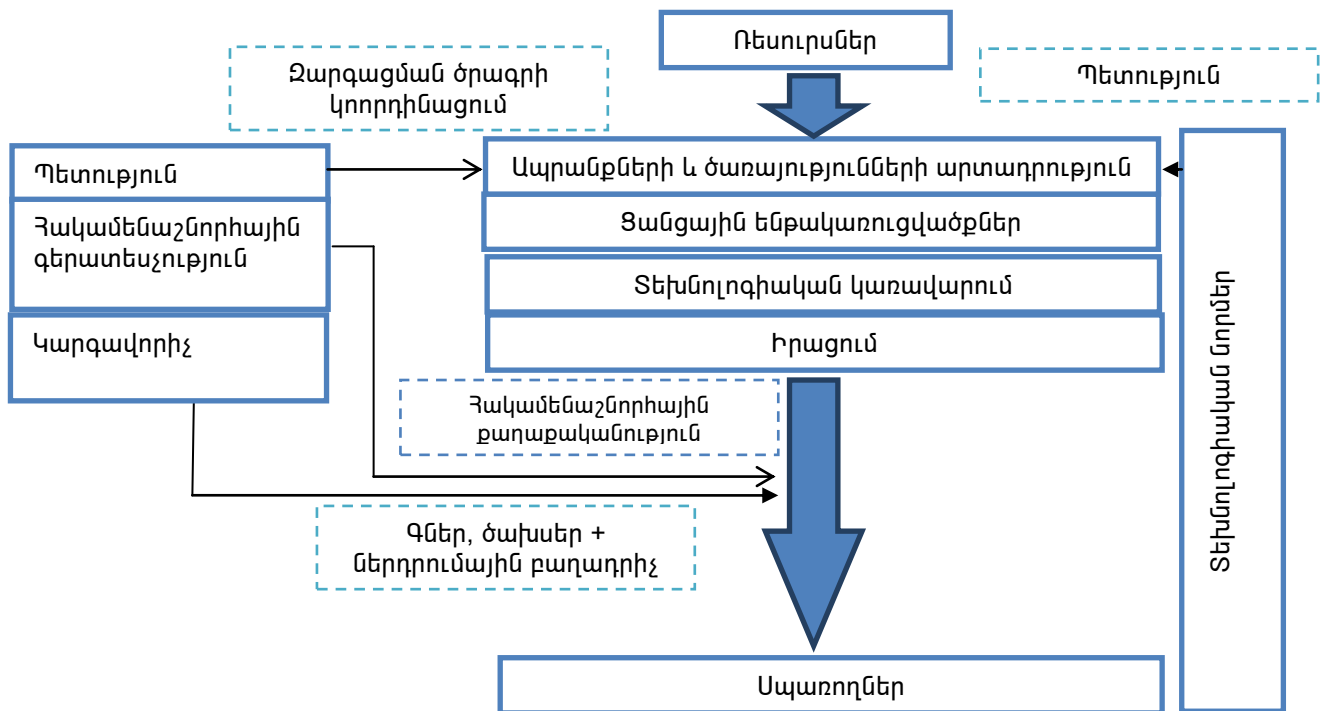
Բնական մենաշնորհների սակագնային կարգավորման մեկ այլ մեթոդ է հանդիսանում խմբակային սակագների մեթոդը: Վերջիններս ենթադրում են դրույքաչափերի հաշվարկ՝ կախված սպառվող արտադրանքի և ծառայությունների ծավալից: Այս մեթոդը ներկայումս բավականաչափ տարածված է էլեկտրաէներգիայի սակագների հաշվարկման ժամանակ:

Գնային սահմանաչափի կամ առաստաղի մեթոդը հանդիսանում է հարաբերականորեն նոր մեթոդ, որի հիմնական գաղափարը կայանում է առավելագույն սակագների որոշման մեջ: Այս դեպքում բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունը սեփական ծախսերը կառավարում է նույն կերպ, ինչպես ազատ մրցակցության պայմաններում գործող ընկերությունը: Այլ կերպ ասած, նախապես իմանալով սակագնի վերին շեմը, ընկերությունը հնարավորություն ունի ծախսերի կառավարման միջոցով ապահովել անհրաժեշտ շահութաբերություն: Այս դեպքում թերությունը կայանում է գնի վերին շեմի հիմնավորված որոշման դժվարության մեջ:

Գնագոյացման մեթոդների շարքին, որն ստացել է բավականաչափ լայն տարածում, կարելի է դասել RAB (regulatory asset base) անվանումը ստացած մեթոդը, որը թարգմանաբար նշանակում է որպես կարգավորման բազա օգտագործվող ակտիվներ: Սակագնի որոշումն իրականացվում է, ելնելով կապիտալի

եկամտաբերության ապահովման անհրաժեշտության սկզբունքից՝ դրա սահմանված նորմային համապատասխան: Վերջինս, որպես կանոն, որոշվում է կոնկրետ տնտեսական ցուցանիշների՝ օրինակ, պարտքային ֆինանսավորման արժեքի հիման վրա: Այս մեթոդը նույնպես ունի որոշակի ներուժ ոլորտում գործող ընկերությունների արդյունավետության բարձրացման խթանման տեսանկյունից:

Ինչպես արդեն նշվեց, գնագոյացման վերը թվարկված մեթոդները մշակվել և կիրառվել են այն դեպքերի համար, երբ համապատասխան ոլորտներում գործունեություն են իրականացնում բացառապես մասնավոր ընկերություններ: Այն գրաֆիկորեն կարելի է ներկայացնել հետևյալ տեսքով (տես գծապատկեր 2):

Գծապատկեր 2. Բնական մենաշնորհի գործունեության մեխանիզմը մասնավոր ընկերությունների դեպքում:

Այս դեպքում անհրաժեշտություն է առաջանում պետական կարգավորման գործառույթների մեջ ավելացնել տեխնոլոգիական նորմերի և կանոնների մշակումը, ինչպես նաև դրանց պահպանման նկատմամբ վերահսկողության իրականացումը: Ընդ որում, սակագների կարգավորումը պետք է իրականացվի այնպես, որ հնարավոր լինի

խուսափել սուբսիդավորումից, իսկ պետությունը պետք է լուծի զարգացման կոորդինացման խնդիրները:

Հարկ է նշել որ վերը թվարկված կարգավորման բոլոր մեթոդներն ապահովում են բնական մենաշնորհների կողմից թողարկվող ապրանքների և մատուցվող ծառայությունների սակագների նկատմամբ վերահսկողություն և ենթադրում են այլ նպատակների ձեռքբերում բացառապես կարգավորման այդ մեթոդների օգնությամբ: Սակայն փորձը ցույց է տալիս, որ կարգավորման նպատակներն իրականում ավելի լայն են, քան միայն սակագների սահմանումը, իսկ այդ նպատակներից որոշների ձեռքբերումը չափազանց բարդ է միայն սակագնային կարգավորման մեթոդների կիրառման միջոցով:

Տնտեսական զարգացման ժամանակակից փուլումբնական մենաշնորհների նշանակությունը կենսագործունեության տարբեր ոլորտներում էականորեն ընդլայնում է պետական կարգավորման նպատակների և խնդիրների շրջանակը: Մասնավորապես, էներգետիկ ոլորտումպետական կարգավորումն ուղղված է էլեկտրաէներգիայի անխափան և անընդհատ մատակարարմանն այն ծավալով, որն անհրաժեշտ է տնտեսության և հասարակության կենսագործունեության ապահովման համար: Կայուն տնտեսական զարգացման համար պետական կարգավորումը պետք է տնտեսավարող սուբյեկտներին հնարավորություն ընձեռի ձեռք բերել իրենց տնտեսական գործունեության իրականացման համար անհրաժեշտ ծավալով և պայմաններով էլեկտրաէներգիա և խթանել էլեկտրաէներգիայի օգտագործման արդյունավետության բարձրացմանը: Քանի որ էներգետիկ ոլորտը հանդիսանում է համակարգաստեղծ ճյուղ, պետական կարգավորման հիմնական նպատակ է դառնում ազգային տնտեսության կայուն զարգացման ապահովումը: Այս դեպքում պետական կարգավորումը պետք է ուղղված լինի այնպիսի ենթակառուցվածքի ձևավորմանը, որի պայմաններում կստեղծվեն պայմաններ տարածքային զարգացման և տնտեսության տարբեր ճյուղերի բնականոն գործունեության համար:

Սոցիալական նշանակության խնդիրների լուծման առումով պետական կարգավորումը պետք է ապահովի բնակչությանն անխափան և անընդհատ էլեկտրաէներգիայի մատակարարում այնպիսի պայմաններով, որը հնարավորություն կտա բավարարել նվազագույն պահանջմունքները: Այս դեպքում կարևոր խնդիրներից մեկը ռացիոնալ հաշվեկշռվածության ապահովումն է հասարակական նշանակության

նպատակների և կարգավորվող ճյուղի սուբյեկտների շահերի միջև: Վերջիններիս շարքին են դասվում շուկայում մրցունակության ապահովումը, անհրաժեշտ շահույթի ստացումը և գործունեության ընդլայնման հնարավորությունները: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման համակարգն իր մեջ ներառում է տարբեր մոտեցումներ:³³ Առավել տարածվածներից է նորմատիվային մոտեցումը որն իր մեջ ներառում է կարգավորման տարբեր մեթոդներ: Պետք է նշել, որ բնական մենաշնորհների սակագնային կարգավորումը չի լուծում խնդիրների այն ամբողջությունը, որոնք բխում են ոլորտի ընկերությունների կողմից թողարկվող ապրանքների և ծառայությունների սոցիալական նշանակությունից: Պետության միջամտությունն այս դեպքում պետք է պայմանավորված լինի ոչ միայն ընկերությունների կողմից իրականացվող սակագնային քաղաքականության նկատմամբ վերահսկողության, այլ նաև բնական մենաշնորհի ոլորտի կողմից թողարկվող ապրանքների և ծառայությունների սպառողների իրավունքների պաշտպանության անհրաժեշտությամբ: Այն ստացել է պետական կարգավորման պոզիտիվ մոտեցում անվանումը, որի հիմնական առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ զգալի տեղ է հատկացվում կարգավորման ոչ սակագնային մեթոդներին: Ընդհանուր առմամբ, բնական մենաշնորհների ոչ սակագնային կարգավորման մեթոդներից կարելի է առանձնացնել կառուցվածքային կարգավորումը, որը դրսևորվում է համապատասխան ճյուղի կառուցվածքի և դրա սուբյեկտների միջև փոխգործողությունների մեխանիզմների (լիցենզավորում և այլն) որոշման մեջ: Կառուցվածքային կարգավորման միջոցների շարքին կարելի է դասել նաև ձեռնարկությունում պետական բաժնեմասի ձևավորումը կամ պետական ընկերությունների ստեղծումը: Նման մոտեցումը հիմնավորվում է այն հանգամանքով, որ պետական ձեռնարկությունները, ի տարբերություն մասնավորի, առավել քիչ են հակված շահույթի մաքսիմալացմանը և հետապնդում են նաև ապրանքների և ծառայությունների ռացիոնալ բաշխման նպատակներ: 20-րդ դարի կեսերին պետական սեփականությունը դիտարկվում էր որպես շուկայական

³³Белоусова Н. Практика проведения реформ и теоретические модели государственного регулирования естественных монополий. М. : Либроком, 2008г. стр.28

անկատարություններով (որոնց արդյունք էին համարվում նաև մենաշնորհները) պայմանավորված խնդիրների լուծման արդյունավետ միջոց:

Բացի կարգավորման կառուցվածքային մեթոդից, կարելի է առանձնացնել նաև տեխնիկական նորմերի և ստանդարտների միջոցով կարգավորումը: Ներկայումս ոչ սակազնային կարգավորման այս մեթոդը լայն տարածում է ստացել տարբեր երկրներում:

Հարկ է նշել, որ բնական մենաշնորհների պետական կարգավորումը գոյություն ունի արդեն 1.5 դար, սակայն 1980-ական թվականներին կարգավորման տեսական հիմքերը և իրականացվող քայլերը ենթարկվեցին լուրջ վերախմաստավորման: Հաշվի առնելով կարգավորման, այսպես կոչված, ձախողումները (տեխնոլոգիական վթարներ, սակագների էական աճ և այլն), գերակայող դարձավ այն տեսակետը, որ բնական մենաշնորհի ոլորտում շուկայական ուժերը չարդարացված կերպով “շրջափակվել են” պետության կողմից և դրանց “ազատագրումը” կբաժրացնի համապատասխան ճյուղերի գործունեության արդյունավետությունը և կնվազեցնի պետական բյուջեի բեռը:³⁴ Իսկ Գ. Դեմսեցը պնդում էր ուղղակի կարգավորումից հրաժարվելու անհրաժեշտության մասին, որպես այլընտրանք առաջարկելով որոշակի ժամանակահատվածի ընթացքում ապրանքների և ծառայությունների մատակարարման իրավունքի մրցակցային հիմունքներով ձեռքբերումը:³⁵ Մեկ այլ մոտեցում առաջարկվում է Ու. Բաումոլի, Ռ. Ուիլիզի և Զ. Ժանգարի կողմից, որի հիմնական գաղափարը կայանում էր նրանում, որ շուկա մուտքի և ելքի ցածր արգելքների պայմաններում, ինչպես նաև պետության կողմից հատուկ սահմանափակումների, մասնավորապես լիցենզիաների, բացակայության դեպքում շուկան դառնում է հասանելի “նորեկների” համար, որոնք էլ կառաջարկեն սահմանային ծախսերին մոտ սակագներ:

Նշված հայեցակարգերի գործնական կիրառման փորձը դժվար է անվանել հաջողված, քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր սահմանափակումները և բացթողումները: Միևնույն ժամանակ, դրանց մշակումը հնարավորություն տվեց

³⁴Сапожникова Н.Т., Сауткин СИ. Естественная монополия: опыт реформирования электроэнергетики Великобритании, <http://www.cfin.ru/press/management/2001-6/13.shtml>

³⁵Demsetz H. Why Regulate Utilities. Journal of Law and Economics. Vol. 11. 1968. P. 55-65

ձևավորել ժամանակակից մոտեցումները բնական մենաշնորհների գործունեության ընթացքում մրցակցային և ոչ մրցակցային սեգմենտների որոշման համար:

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ գործնականում բնական մենաշնորհների հստակեցման հետ միաժամանակ ձևավորվեց դրանց կարգավորման տեսությունը, որը սերտորեն կապված է դրանց գործունեության կառուցվածքային մեխանիզմների հետ: Բնական մենաշնորհների գործունեության կարգավորումը պետք է դիտարկել որպես կառավարչական ներգործության անընդհատ գործընթաց բնական մենաշնորհի կառուցվածքային տարրերի համախմբի և դրանց փոխադարձ կապերի վրա՝ գոյություն ունեցող սահմանափակումների պայմաններում անհրաժեշտ ծավալով ապրանքների և ծառայությունների թողարկման և սպառողների պահանջարկի բավարարման նպատակով: Չնայած այն հանգամանքին, որ սկզբնական ժամանակաշրջանում կարգավորման մեթոդների շարքում գերակայում էր սակագնային կարգավորումը, հետագայում ի հայտ եկավ դրա հիմնական թերությունը՝ գործունեության արդյնավետության բարձրացման և ծախսերի նվազեցման խթանների բացակայությունը: Հենց դրանով էր պայմանավորված բնական մենաշնորհների կարգավորման ոչ սակագնային մեթոդների մշակման անհրաժեշտությունը, որոնց կիրառումն ավելի լայն թափ ստացավ անցած դարի 70-ական թվականներից: Նշված հարցերի առավել հանգամանալից ուսումնասիրությանը և միջազգային պրակտիկայում դրանց գործնական դրսևորման մեխանիզմների ուսումնասիրությանն է նվիրված աշխատանքի հաջորդ բաժինը

2.2. Հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման միջազգային փորձը

Հանրային ծառայությունների ոլորտի պետական կարգավորումը, ինչպես ցույց տվեց աշխատանքի նախորդ բաժիններում իրականացված վերլուծությունը, կենսական նշանակություն ունի ինչպես հասարակության, այնպես էլ պետության բնականոն գործունեության ապահովման հարցում: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ տվյալ ոլորտի թողարկվող արտադրանքն ունի սոցիալական բարձր նշանակություն, կարելի է պնդել, որ դրա պետական կարգավորման արդյունավետությունից է անմիջակնորեն կախված տնտեսության բնականոն գործունեությունը: Պատահական չէ այն հանգամանքը, որ

ինչպես զարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրներում այն հանդիսանում է տնտեսական քաղաքականության առանցքային հիմնախնդիրներից: Անշուշտ, այդ ուղղությամբ կուտակված համաշխարհային փորձի ուսումնասիրությունը և դրա տեղայնացման հնարավորությունների բացահայտումը կարող է դրականորեն անդրադառնալ Հայաստանի Հանրապետությունում հանրային ծառայությունների ոլորտի պետական կարգավորման համակարգի կատարելագործմանն ուղղված քաղաքականության մշակման և իրականացման գործընթացի վրա: Միջազգային առաջադեմ փորձի ներդրումը, ակնհայտորեն, կարող է որոշակիորեն նպաստել հանրապետության բնական մենաշնորհի ոլորտներում գործող ընկերությունների զարգացմանը և պետական կարգավորման արդյունավետության բարձրացմանը: Միաժամանակ, այդ ուղղությամբ գործնական քայլերի իրականացմանը պետք է նախորդի հանրապետության հանրային ծառայությունների ոլորտի առանձնահատկությունների համակողմանի ուսումնասիրությունը, զարգացման հնարավոր ուղղությունների բացահայտումը, պետական կարգավորման առկա վիճակի վերլուծությունը և միջազգային պրակտիկայում արձանագրված դրական քայլերի ներդրման համար անհրաժեշտ նախադրյալների գնահատումը և այլն: Այս տեսանկյունից, հանրային ծառայությունների ոլորտի պետական կարգավորումը պետք է հիմնված լինի դրանց էության, տեսամեթոդական հիմքերի ու հիմնական բնութագրերի, պետական կարգավորման նպատակների, սկզբունքների և հիմնական ուղղությունների, այդ ուղղությամբ առկա միջազգային փորձի և հանրապետությունում դրա կիրառման հնարավորությունների համակողմանի ուսումնասիրության վրա:

Ինչպես ցույց տվեց աշխատանքի նախորդ բաժիններում իրականացված վերլուծությունը, գոյություն չունի բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման համընդհանուր մեթոդ, քանի որ գոյություն ունեցողներից յուրանքանչյուրն ունի իր առավելությունները և թերությունները: Դրանց ընտրությունը կախված է մի շարք գործոններից, որոնցից հիմնականը երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման աստիճանն է:

Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ զարգացած շուկայական տնտեսություն ունեցող պետություններում մենաշնորհների պետական կարգավորման համակարգը ձևավորվել է մինչև հակամենաշնորհային իրավունքի ի հայտ գալը: Մասնավորապես, ԱՄՆ-ում մենաշնորհների գործունեության կարգավորման դատական պրակտիկան

ձևավորվել է 19-րդ դարի կեսերին, սակայն բնական մենաշնորհների կարգավորման մարմինները առաջացել են 20-րդ դարում:³⁶ Պետք նշել, որ ԱՄՆ-ում կարգավորող մարմինների միջոցով բնական մենաշնորհների պետական կարգավորումն իրականացվում է միայն մասնավոր ընկերությունների մասով: Ընդ որում, այն հիմնավորվում է քաղաքացիների առողջության, անվտանգության և բարեկեցության ապահովման պետության սահմանադրական պարտականությամբ: Ի դեպ, նման պարտավորությամբ օժտված են նաև դաշնային իշխանությունները, քանի որ բնական մենաշնորհներն, առաջին հերթին, բնութագրական են ռեգիոնալ շուկաներին:

Ինչպես արդեն նշվեց, զարգացած երկրներում բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման միասնական մեթոդ գոյություն չունի, սակայն հիմնականում առանձնացվում են կարգավորման երեք հիմնական եղանակ.

- հատուկ լիազորություններով օժտված կարգավորող մարմինների ստեղծում, որոնց իրավասությունների մեջ է մտնում բնական մենաշնորհների ոլորտում գործող, նախ և առաջ, մասնավոր ընկերությունների գործունեության նկատմամբ վերահսկողությունը,
- պետության կողմից պետական սեփականություն հանդիսացող ընկերությունների անմիջական կառավարումը,
- շուկա մուտք գործելու մրցութային պայմանների սահմանումը կամ պայմանագային հարաբերությունների միջոցով դրա կարգավորումը:³⁷

Բնական մենաշնորհների պետական կազավորման նպատակով հատուկ լիազորություններով օժտված մարմինների ստեղծումն առավել բնութագրական է ամերիկյան համակարգին: Ընդ որում, կարգավորման դաշտում ընդգրկված են բացառապես մասնավոր ընկերությունները, քանի որ ԱՄՆ-ում պատմական և գաղափարական մի շարք պատճառներով պայմանավորված, ազգայնացումը չի ստացել լայն մասշտաբներ: Որպես բնական մենաշնորհներ դիտարկվում և պետական կազավորման են ենթարկվում կապի ոլորտը, ջրամատակարարումը, գազամատակարարումը և էներգամատակարարումը: Համաձայն ամերիկյան

³⁶Гвичия Г. Отечественный и зарубежный опыт антимонопольного регулирования.СПб. Изд-во С.-Петербург. гос.ун-та экономики и финансов, 2004г.стр. 22

³⁷Качалин В. Регулирование и дерегулирование – два направления антимонопольной стратегии в США. Мировая экономика и международные отношения. 1997. № 6. С. 5-18.

օրենսդրության, առանձին ապրանքների և ծառայությունների կտրվածքով շուկայում 30 և ավելի տոկոս զբաղեցնող ընկերություններ սպառնալիք են ներկայացնում երկրի տնտեսական անվտանգության համար:³⁸ Բնական մենաշնորհների գործունեությունը կարգավորվում է նահագների օրենքներով, որոնք հաճախ միմյանցից տարբերվում են:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ԱՄՆ-ում զգալի փորձ է կուտակվել կարգավորող մարմինների միջոցով բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման ուղղությամբ, այդուհանդերձ, 20-րդ դարի վերջին այլ երկրներում, մասնավորապես, Մեծ Բրիտանիայում, Նոր Զելանդիայում, Մեքսիկայում, Արգենտինայում, Ճապոնիայում լայն տարածում ստացավ հատուկ մարմինների միջոցով բնական մենաշնորհների կարգավորումը, ինչը նաև պայմանավորված էր այդ ժամանակաշրջանում իրականացված պետական ընկերությունների մասնավորեցմամբ: Մասնավորապես, Մեծ Բրիտանիայում հատուկ մարմինների միջոցով բնական մենաշնորհների պետական կարգավորումը սկսեց իրականացվել 1984 թվականին հեռահաղորդակցության ոլորտում գործող British Telecom ընկերության մասնավորեցումից հետո: Ճապոնիայում, Կանադայում, եվրոպական շատ երկրներում և Լատինական Ամերիկայում ջրամատակարարման, էլեկտրաէներգիայի արտադրության և բաշխման, գազի արդյունահանման և բաշխման, հեռախոսային կապի ոլորտների մասնավորեցումից հետո բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման անհրաժեշտությունը դարձավ առավել քան ակնհայտ:³⁹ Ընդ որում, Ճապոնիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Գերմանիայում և Հոլանդիայում մասնավոր կապիտալը ներթափանցեց այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիք են երկաթուղային տրանսպորտը և փոստային կապը:⁴⁰ Կարելի է ասել, որ պետական ընկերությունների մասնավորեցումից առաջ բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման համակարգի ստեղծումը խիստ անհրաժեշտ քայլ էր: Վերը նշված երկրներից շատերում ստեղծվեցին հատուկ գործակալություններ, որոնք պատասխանատու էին մասնավորեցված ընկերությունների կողմից սակագների սահմանման համար:

³⁸ Качалин В. Регулирование и дерегулирование – два направления антимонопольной стратегии в США // Мировая экономика и международные отношения. 1997. № 6. С. 5-18.

³⁹ Коломейченко О., Котелкина Е., Соколова И. Регулирование естественных монополий: анализ мирового опыта и построение системы регулирования в России. СПб, 1995г. стр. 35

⁴⁰ Студенцов В. Государственное предпринимательство: теория и практика. Общество и экономика. 1997г. № 3-4. стр. 26-52.

Հարկ է նշել, որ մասնավորեցման ժամանակ որոշ երկրների կողմից շրջանառության մեջ դրվեց “ոսկե” բաժնետոմս հասկացությունը, որը գտնվում էր կառավարության ձեռքում և հատուկ իրավունքներ էր տալիս ընկերությունների գործունեության որոշ ուղղությունների կարգավորման առումով անգամ այն դեպքում, երբ մնացած բաժնետոմսերը գտնվում էին մասնավոր սեփականատերերի ձեռքին: Օրինակ, ոսկե բաժնետոմսերի միջոցով պետությունը հնարավորություն էր ստանում բացառել ոչ ցանկալի բաժնետերերի մուտքը ընկերություն, կանխել երկրի ազգային և տնտեսական անվտանգության դեմ ուղղված ցանկացած քայլ և այլն: Սակայն, նման վերահսկողական լծակներով հանդերձ, ոսկե բաժնետոմսը չէր կարող ծառայել որպես բնական մենաշնորհների կողմից թողարկվող արտադրանքի և ծառայությունների սակագների կարգավորման արդյունավետ մեխանիզմ:

Իր ունեցած առավելություններով հանդերձ, պետք է նշել, որ հատուկ լիազորություններով օժտված մարմինների միջոցով բնական մենաշնորհների պետական կարգավորումն ունի մի շարք թերություններ, որոնց շարքին կարելի է դասել հետյալները.

- ծախսատարությունը, որը հիմնականում հետևանք է կարգավորման գործընթացի աշխատարության բարձր աստիճանի,
- կարգավորող մարմինների և ընկերությունների սերտ աշխատանքի պատճառով որոշ դեպքերում ի հայտ եկող սուբյեկտիվության դրսևորումները,
- կարգավորող մարմինների կողմից չափից դուրս ակտիվ միջամտությունները, ինչը անդրադառնում է կարգավորվող ընկերությունների ընդհանուր տնտեսական գործունեության վրա,
- կարգավորող մարմինների կողմից բնական մենաշնորհների ոլորտում մրցակցության զարգացման խոչընդոտումը և այլն:

Այլ կերպ ասած, բնական մենաշնորհների պետական կարգավորում իրականացնող մարմինները ևս շատ դեպքերում կարիք են զգում պետության կողմից խիստ վերահսկողության՝ հնարավոր չարաշահումները բացառելու համար:

Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման մյուս հիմնական եղանակը, որը լայնորեն կիրառվում է զարգացած երկրներում, սեփականության միջոցով կարգավորումն է (պետական ձեռնարկատիրություն), այսինքն պետության կողմից

պետական ընկերությունների կառավարումը: Այս դեպքում կարգավորումը հանդես է գալիս որպես կառավարման գործառույթներից մեկը: Կարգավորման այս եղանակը հատկապես լայն տարածում է ստացել Ֆրանսիայում, Իտալիայում և Եվրոպական մի շարք այլ երկրներում, որտեղ էներգետիկայի, գազամատակարարման ձեռնարկությունները, նավահանգիստները, օդանավակայաններն ամբողջությամբ գտնվում են պետության տիրապետության ներքո:

Ըստ էության, բնական մենաշնորհների լիարժեք պետական կարգավորում հնարավոր չէ իրականացնել առանց ոլորտում գործող ընկերությունների այնպիսի ցուցանիշների նկատմամբ վերահսկողության, ինչպիսիք են սակագների կառուցվածքը, արտադրության ծավալը, շահույթի մակարդակը, շուկա մուտք գործելու հնարավորությունները, թողարկվող ապրանքների և մատուցվող ծառայությունների որակը, տեխնիկական և անվտանգության պահանջները, զարգացման ռազմավարությունը և այլն: Միաժամանակ, պայմանավորված բնական մենաշնորհների ունեցած կենսական և ռազմավարական նշանակությամբ, պետական կարգավորման ավանդական եղանակները շատ դեպքերում լրացվում են նաև տնտեսական աջակցության տարբեր գործքիների և անուղղակի մեթոդների կիրառմամբ:⁴¹

Չնայած բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման մեթոդների կիրառման տարբեր եղանակներին, դրանց շարքում հատկապես առանձնանում է սակագնային կարգավորումը, ինչը պայմանավորված է կարգավորվող ընկերությունների կողմից թողարկվող արտադրանքի կենսական նշանակությամբ, տնտեսության վրա ունեցած ազդեցությամբ և այլ գործոններով: Սակագնային կարգավորման տարածված եղանակներից շահույթի նորմայի հիման վա կարգավորումը հիմնականում տարածված է ԱՄՆ-ում, իսկ խթանող գնագոյացման եղանակն առավել տարածված է Եվրոպայում:

Հարկ է նշել, որ ԱՄՆ-ում ավանդաբար գերակայող է շահույթի նորմայի սահմանափակումը, որն իրականացվում էր ծախսերի նկատմամբ վերադիրիսահմանման միջոցով: Այսինքն, ընկերություններին թույլատրվում էր ստանալ

⁴¹Шишков Ю. Экономическая роль государства в современном мире. Экономист. 1999г. № 1. стр. 25-34.

շահույթ նախապես հայտնի չափերով: Պետությունը միջին ծախսերի մակարդակին համապատասխան սահմանում էր սակագին, որը շատ դեպքերում անվանվում էր արդարացի շահույթ ստանալու հնարավորություն տվող գին: Այս դեպքում ընկերության գործունեության բոլոր ասպեկտները՝ սակագներ, ներդրումներ, շահութաբերություն, ենթակա են պետական մարմինների կողմից մանրակրկիտ իրավական կարգավորման: Գնագոյացման այս մեթոդի հիմնական թերությունը կայանում է բարձր ծախսատարության, ինչպես նաև ըկերությունների մոտ ծախսերի նվազեցման և արտադրության արդյունավետության բարձրացման խթանների բացակայության մեջ:

Ընդհանրացված կերպով զարգացած երկրներում գործող բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման համակարգը կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղյուսակի տեսքով:

Աղյուսակ 2⁴²

Բնական մենաշնորհների կարգավորման համակարգը

Ճյուղ	Կարգավորող մարմին	Կարգավորման միջոց
ԱՄՆ		
Երկաթուղային տրանսպորտ	Նահանգների միջև առևտրի կոմիտե և տարածքային ստորաբաժանումներ	Սակագների, մատակարարումների ծավալի կարգավորում: Սակագները կարգավորվում են շահույթի նորմայի սահմանափակման հիման վրա
Էլեկտրոնային կապ	Կապի դաշնային հանձնաժողով	Հեռահաղորդակցության ծառայությունների սակագների կարգավորում: Սակագնի վերին շեմի կարգավորումը լրացվում է շահույթի նորմայի սահմանափակմամբ
Կապ, էներգետիկա,	Նահագների կոմիտեներ	Լիցենզիայի ձեռք բերման

⁴²Варламова А. Конкуренция и монополия: сравнительный анализ зарубежного опыта регулирования. Риск. М., 1997г. № 5.стр. 15-23.

տրանսպորտ, ջրամատակարարում		համար մրցույթների կազմակերպում հաստատված սակագնի համադրմամբ
Մեծ Բրիտանիա		
Երկաթուղային տրանսպորտ	Կառավարությանն առընթեր երկաթուղու կարգավորման դեպարտամենտ, Ֆրանչայզի բաշխման բյուրո	Երկաթուղային հաղորդակցության ուղիներին մասնավոր օպերատորների հասանելիության ապահովում: Ուղևորափոխադրումների համար ֆրանչայզի մրցույթների կազմակերպում: Սակագների կարգավորման բացակայություն
Կապ	Հեռահաղորդակցության վարչություն	Միջին գնի սահմանում
Գազամատակարարում	Գազամատակարարման վարչություն	Ծառայությունների զամբյուղի միջին գնի սահմանում
Ջրամատակարարում և ջրահեռացում	Ջրամատակարարման վարչություն	Ծառայությունների զամբյուղի միջին գնի սահմանում
Էներգամատակարարում	Էներգամատակարարման վարչություն	Ապրանքների և ծառայությունների միջին սակագների սահմանում
Օդանավակայանների գործունեություն	Օդանավակայանների բրիտանական վարչություն	Թռիչքների, վայրէջքների, ուղևորների սպասարկման վճարների կարգավորում
Ֆրանսիա		
Երկաթուղային տրանսպորտ	Ֆրանսիայի երկաթուղիների ազգային միավորում, որի դեպարտամենտներից մեկը զբավում է	Ուղևորափոխադրումների սակագների կարգավորում, դոտացիաների ծավալի սահմանում: Սակագների կարգավորումն

	հականմենաշնորհային քաղաքականությամբ և բնական մենաշնորհների կարգավորմամբ	իրականացվում է տարեկան ինդեքսացիայի հիման վրա աճի ինդեքսին համապատասխան
Օդանավակայանների գործունեություն	Էկոնոմիկայի նախարարություն	Թռիչքների և վայրէջքների սակագների կարգավորում, ինքնաթիռների ուղեկցում և տեխսպասարկում, ավիափոխադրումներ
Ի տալիս		
Հեռախոսային կապ	Պետական գույքի նախարարություն, Արդյունաբերական վերակառուցման ինստիտուտ	Բաժնետոմսերի վերահսկիչ փաթեթի կառավարում, առանձին ընկերությունների կամ բաժնետոմսերի վաճառքի իրականացում
Նավթագազային ճյուղ	Պետական գույքի նախարարություն, Հեղուկ վառելիքի ազգային վարչություն	Նավթի և գազի հետախուզական աշխատանքների, արդյունահանման, տեղափոխման, բաշխման, վերամշակման և իրացման կարգավորում
Գերմանիա		
Երկաթուղային տրանսպորտ	Երկաթուղու դաշնային բյուրո	Ուղևորափոխադրումների սակագների կարգավորում
Էլեկտրաէներգետիկա	Դաշնային ցանցային գործակալություն	Գնագոյացման կարգավորում, ներդրումային գործունեության վերահսկողություն, հանրային պարտավորությունների սահմանում

Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման միջազգային փորձի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գրեթե բոլոր զարգացած երկրներում

ընկերությունների գործունեության նկատմամբ անհրաժեշտ վերահսկողության իրականացումը դիտարկվում է չափազանց կարևոր պետության և հասարակության բնականոն գործունեության ապահովման համար: Միաժամանակ, չնայած նման քաղաքականության անհրաժեշտությանը, այն խիստ բարդ է հատկապես օպտիմալ սակագների սահմանման և ոլորտում գործող ընկերությունների զարգացման համար բավարար նախադրյալների ստեղծման առումով:

Արտասահմանյան երկրներում բնական մենաշնորհների բարեփոխումների հիմնական ուղղություն է հանդիսանում մասնավորեցումը, որը հիմնականում ուղղված է մասնավոր կապիտալի ներգրավմանը: Առավել տարածված եղանակներից են ակտիվների վաճառքը, գրինֆիլդ-նախագծերը, օբյեկտների պահպանման և կառավարման պայմանագրերը և կոնցիսիաները:⁴³ Զարգացած երկրներում նշված ձևերից առավել տարածված է առաջինը՝ ակտիվների վաճառքը, որն առավել բնութագրական է ԱՄՆ-ին, Ավստրալիային և Հյուսիսային Եվրոպայի երկրներին: Կոնցեսիոն եղանակները հիմնականում օգտագործվում են Մեծ Բրիտանիայում և Հարավային Եվրոպայի երկրներում: Զարգացող երկրներում կոնցեսիաներին բաժին է ընկնում բոլոր նախագծերի 67 տոկոսը, գրաֆիլդ-նախագծերին՝ 19 տոկոսը, կառավարման պայմանագրերին՝ 9 տոկոսը, իսկ ակտիվների վաճառքին՝ ընդամենը 5 տոկոսը:⁴⁴

Արտասահմանյան երկրներում իրականացված մասնավորեցման փորձը ցույց է տալիս, որ շատ դեպքերում այն չի նպաստել ծառայությունների որակի բարձրացմանն ու սակագների շոշափելի նվազեցմանը:⁴⁵ Հայտնի է, որ անցումային տնտեսությամբ երկրներում մասնավորեցումը հանդիսանում է շուկայական հարաբերություններին անցման հիմնական գործիքներից մեկը և իրականացվում է մասնավոր սեկտորի ձևավորման ու պետական սեփականություն հանդիսացող ձեռնարկությունների գործունեության արդյունավետության բարձրացման նպատակով: Միաժամանակ, այն հանգեցնում է պետական սուբսիդիաների կրճատմանը, ինչն էլ նպաստում է թողարկվող ապրանքների և ծառայությունների սակագների աճին: Շատ տնտեսագետների կարծիքով մասնավոր սեփականությունը բարձրացնում է

⁴³ Кондратьев В. Государство устало от собственности. Деловые люди. 2004г. № 9. стр. 20-23

⁴⁴ Кондратьев В. Государство устало от собственности. Деловые люди. 2004. №162. Стр. 23

⁴⁵ Камышева Л. Национальные особенности приватизации. Деловые люди. 2004г. №162. стр. 16-19

արտադրության արդյունավետությունը, որին հակադրվում է հայտնի տնտեսագետ Զ. Ստիգլիցը, գտնելով, որ ընկերության արդյունավետությունը պայմանավորված է ոչ թե սեփականության ձևով, այլ կարգավորման եղանակով և մրցակցության զարգացման աստիճանով:⁴⁶ Հետևաբար, կարելի է պնդել, որ բնական մենաշնորհի ոլորտներում ևս ընկերությունների սեփականության ձևը չի կարող լինել որոշիչ ոլորտի բնականոն գործունեության ապահովման տեսանկյունից: ԱՄՆ-ում, որտեղ տնտեսության վրա պետական ներգործության աստիճանն ամենացածրն է, զգալիորեն տարածված են սակագների ուղղակի պետական կարգավորման դեպքերը: Այլ երկրներում դրանք ավելի են տարածված: Մասնավորապես, Ֆրանսիայում պետության կողմից ուղղակի կարգավորման են ենթակա գազամատակարարման, էլեկտրամատակարարման և տրանսպորտի ծառայությունների սակագները: Ճապոնիայում երկաթուղային ծառայությունների սակագները սահմանվում են տրանսպորտի նախարարության կողմից, իսկ ջրամատակարարման, ջերմամատակարարման, գազամատակարարման և էլեկտրամատակարարման սակագները հաստատվում են բնական ռեսուրսների և էներգիայի նախարարության կողմից:⁴⁷

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ ինչպես ցույց է տալիս միջազգային փորձի վերլուծությունը, բնական մենաձնորհների պետական կարգավորման համընդհանուր մոտեցում գոյություն չունի: Առկա են տարբեր մեթոդներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առավելությունները և թերությունները: Հետևաբար, դրանցից օպտիմալ տարբերակի ընտրությունը պետք է իրականացվի, հաշվի առնելով տվյալ երկրի սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկությունները և բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների ֆինանսատնտեսական վիճակը և զարգացման հետանկարները: Անշուշտ, նման մոտեցման վրա պետք է հիմնված լինեն Հայաստանի Հանրապետությունում հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման համակարգի բարեփոխումները, որը, նախ և առաջ, ենթադրում է այդ ոլորտում տիրող իրավճակի համակողմանի ուսումնասիրություն: Նշված հարցերին է նվիրված աշխատանքի հաջորդ բաժինը:

⁴⁶Стиглиц Дж. Экономика государственного сектора. Науч. ред. Г.М. Куманин. М.: Инфра-М, 1997г. Стр. 102

⁴⁷Малинникова Е. Зарубежный опыт регулирования естественных монополий: практический анализ. Экономический журнал ВШЭ. 1998г. N 3. Стр. 342-357

2.3. Հանրային ծառայությունների ոլորտի նկարագիրը և դրա պետական կարգավորման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում

Հանրային ծառայությունների ոլորտը հանրապետությունում դեռևս մնում է տնտեսության պակաս արդյունավետ և ոչ առևտրային հատվածը՝ չնայած վերջին տարիների ընթացքում իրականացված բարեփոխումներին: Շուկայական տնտեսությանն անցման ընթացքում այն ենթարկվել է բազմաթիվ կառուցվածքային փոփոխությունների, որոնք, չնայած իրենց ունեցած դրական ազդեցությանը, հանրային ծառայությունների նկատմամբ համապարփակ մոտեցման և բարեփոխումների հետևողական շարունակության բացակայության պատճառով չեն ապահովել ոլորտում ընդգրկված ընկերությունների բնականոն և հնարավորինս արդյունավետ գործունեություն: Այս առումով, տնտեսական զարգացման ներկա փուլում հանրային ծառայությունների ոլորտում պետական քաղաքականության ընդհանուր դրույթների, ֆինանսական առողջացման ծրագրերի և դրանց իրագործումն ապահովող ինստիտուցիոնալ-կառուցվածքային և կառավարման բարելավման ուղիների վերաբերյալ հայեցակարգային և ռազմավարական մոտեցումների մշակումը ձեռք է բերել մեծ կարևորություն:

Հայաստանի Հանրապետությունում հանրային ծառայությունների կարգավորվող ոլորտներ են հանդիսանում.

ա) էներգետիկայի բնագավառը, որը ներառում է էլեկտրաէներգետիկական, ջերմամատակարարման, գազամատակարարման համակարգերը,

բ) ջրային ոլորտը,

գ) հեռահաղորդակցության (էլեկտրոնային հաղորդակցության) բնագավառը,

դ) փոստային կապի բնագավառը,

ե) երկաթուղային տրանսպորտի բնագավառը՝ ենթակառուցվածքի օգտագործման վճարների հաշվարկման մեթոդաբանության, օգտագործման վճարի հաշվարկի իրականացման և օգտագործման վճարի հաստատման մասով.

զ) տրանսպորտային միջոցների պարտադիր տեխնիկական զննության անցկացման բնագավառ՝ միայն սակագների մասով:⁴⁸

Համաձայն ՀՀ օրենսդրության, “հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորումը պետական քաղաքականության մի մասն է, որի նպատակն է կարգավորող մարմնի կողմից օրենքներով սահմանված իր իրավունքների և պարտականությունների իրականացմամբ հավասարակշռել սպառողների և հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորվող գործունեություն իրականացնող անձանց շահերը, կարգավորվող անձանց համար ստեղծել գործունեության միատեսակ պայմաններ, նպաստել մրցակցային շուկաների ձևավորմանն ու զարգացմանը և խթանել ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը”:⁴⁹

Կարգավորման հիմնական սկզբունքներն են՝

ա) կարգավորման իրականացումն ինքնուրույն պետական մարմնի կողմից՝ օրենքներով լիազորված իրավասությունների շրջանակում,

բ) կարգավորող մարմնի որոշումների ընդունման կոլեգիալությունը,

գ) կարգավորման թափանցիկության ապահովումը հասարակության համար,

դ) սպառողների կամ որևէ կարգավորվող անձի նկատմամբ խտրականության բացառումը,

ե) սպառողների և կարգավորվող անձանց շահերի հավասարակշռումը,

զ) մրցակցային շուկաների զարգացմանը համընթաց՝ կարգավորման շրջանակների սահմանափակումը:⁵⁰

Հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորումն իրականացնում է Հայաստանի Հանրապետության հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովը, որը գործում է օրենսդրությամբ իրեն վերապահված լիազորությունների հիման վրա և ինքնուրույն է իր իրավասությունների շրջանակում:

Անդրադառնանք հանրային ծառայությունների ոլորտներից առավել կենսական նշանակություն ունեցողներին առանձին-առանձին:

⁴⁸ «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենք

⁴⁹ «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենք

⁵⁰ «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենք

Էներգետիկա

Հանրային ծառայությունների շարքում իր ռազմավարական և կենսական նշանակությամբ, անշուշտ, առանձնանում է էներգետիկայի բնագավառը: Հատկապես տնտեսական զարգացման ներկա փուլում, երբ համակարգի կողմից թողարկվող արտադրանքի նկատմամբ հասարակության և տնտեսության պահանջարկը շեշտակիորեն բարձրացել է, էներգետիկ ոլորտի գործունեության կարգավորումը հանդես է գալիս որպես կարևոր նախապայման տնտեսական զարգացման կայուն տեմպերի ապահովման և տնտեսության ու հասարակության բնականոն կենսագործունեության ապահովման համար:

ՀՀ էներգետիկ ոլորտի գլխավոր նպատակն է էներգիայի արտադրությունը, տեղափոխումը և բաշխումը, որի ձեռքբերման գործընթացում ընդգրկված են էներգիայի տարբեր տեսակներ արտադրող, դրանք տեղափոխող և բաշխող, բնական գազ ներկրող, այդ ենթահամակարգերում օպերատորական ծառայություններ իրականացնող, նոր արտադրական հզորություններ ստեղծող, գործող հզորությունները վերականգնող, ոլորտի առանձին ենթահամակարգերի համար անհրաժեշտ ցանցեր կառուցող, թողարկվող արտադրանքի արտահանմամբ և համակարգի բնականոն գործունեության ապահովման նպատակով ներկրմամբ զբաղվող, ինչպես նաև անհրաժեշտ գույքի ձեռքբերման և էներգետիկ շուկայում համապատասխան ծառայություններ իրականացնող տնտեսավարող սուբյեկտներ:

Պետք է նշել, որ հանրապետության էներգետիկ համակարգի ընդհանուր հզորությունը կազմում է մոտ 4115 ՄՎտ (մեգավատ), որից տնօրինելին՝ մոտ 2700 ՄՎտ:⁵¹ Ըստ էության, հանրապետության էներգահամակարգն ամբողջովին բավարարում է ներքին շուկայի պահանջարկը՝ միաժամանակ ունենալով նաև արտահանման որոշակի ներուժ: Էլեկտրաէներգիայի բաշխումը և վաճառքն իրականացվում է մասնավոր ընկերության կողմից, իսկ արտադրությունը 6 ինքնուրույն խոշոր արտադրողների, մեկ հողմաէլեկտրակայանի, երկու կոգեներացիոն կայանների և բազմաթիվ մասնավոր փոքր ՀԷԿ-երի ու միկրոկայանների կողմից:⁵²

⁵¹ Հայաստանի Հանրապետության էներգետիկ անվտանգության ապահովման հայեցակարգ

⁵² ՀՀ 2014-2025 թվականների հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր

Հայաստանում էլեկտրաէներգիայի արտադրությունն իրականացվում է ջերմային, ատոմային և հիդրո էլեկտրակայանների միջոցով: Ներկայումս հանրապետությունում ջերմային էներգիայի միջոցով էլեկտրաէներգիայի արտադրությամբ զբաղված են Հրազդանի և Երևանի ջերմային էլեկտրակայանները: Զերմային էներգիայի միջոցով էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը զգալի նշանակություն ունի հանրապետության էներգահամակարգում և իր ուրույն ազդեցությունն է գործում էլեկտրաէներգիայի շուկայում գնագոյացման գործընթացի վրա: Հարկ է նշել, որ այս եղանակով արտադրված էլեկտրաէներգիայի միավորի արժեքը զգալիորեն բարձր է ինչպես հիդրոկայաններում, այնպես էլ ատոմային էլեկտրակայանի կողմից արտադրված էլեկտրաէներգիայի միավոր արտադրանքի արժեքից: Դա պայմանավորված է արտադրվող էներգիայի ինքնարժեքում վառելիքային ծախսերի տեսակարար կշռի մեծությամբ, ինչպես նաև հանրապետությունում գործող կայանների ֆիզիկական և ֆունկցիոնալ մաշվածությամբ:

Հայաստանում էլեկտրաէներգիայի արտադրության առումով չափազանց մեծ է Հայկական Ատոմային էլեկտրակայանի (ՀԱԷԿ) դերը, որի կողմից արտադրվող էլեկտրաէներգիան զգալի բաժին է կազմում տվյալ ոլորտում արտադրվող էլեկտրաէներգիայի համախառն ծավալի մեջ: Հարկ է նկատի ունենալ, որ միջուկային վառելիքի հիմքի վրա արտադրվող էլեկտրաէներգիան տնտեսապես ավելի նպատակահարմար է, ինքնարժեքը ցածր է, սակայն միաժամանակ բարձր են շրջակա միջավայրի վրա բացասական ազդեցության, ինչպես նաև անվտանգության ապահովման առումով ռիսկերը:

Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի Հանրապետության էներգահամակարգում գործող և էլեկտրաէներգիա արտադրող ընկերությունների ընդհանուր պատկերը հետևյալն է:

Էլեկտրաէներգիա արտադրող ընկերությունները ՀՀ-ում

Անվանում	Տեղակայված /տնօրինելի հզորություն, Մվտ	Արտադրանք , Գվտժ, /առավելագույն	Շահագործման հանձնման տարի
ՀԱԷԿ	440/385	2465 / 2400	1980 1989-1995 կանգառ 1995 վերաթողարկում
ԵրևանՀՇԳՑԷ	272/220	1448 / 1760	2010
ՀրազդանԶԷԿ 1-4 բլոկ	3x200/3x185 1x210/1x185	957 / 5040	1972 1974
Հրազդան 5	480/440	858 / 3520	2011
Սևան-Հրազդան ՀԷԿ-երի կասկադ	559/559	475 / 500	1936-1962
Որոտանի ՀԷԿ- երի կասկադ	404/404	833 / 1200	1970-1989
Փոքր ՀԷԿ-եր	222/222	689 / 689	-

Հայաստանի Հանրապետությունում 2015-2016 թվականներին էլեկտրաէներգիայի և ջերմային էներգիայի արտադրության ծավալներն ունեցել են հետևյալ դինամիկան:

⁵³ ՀՀ էներգետիկ համակարգի երկարաժամկետ (մինչև 2036թ.) զարգացման ուղիները: <http://www.minenergy.am/>

Էլեկտրաէներգիայի և ջերմային էներգիայի արտադրության ծավալները

	2015թ.	2016թ.	Տարբերությունը %
Էլեկտրաէներգիա, ընդամենը մլն կՎտ ժամ	7798.2	7 315.2	93.8
այդ թվում			
ՋԷԿ	2801.2	2 581.5	92.2
ՀԷԿ	2205.6	2 351.4	106.6
ՀԱԷԿ	2787.7	2 380.5	85.4
Այլ աղբյուրներ	3.7	1.8	48.6
Ջերմային էներգիա, հազ. ԳՋ	160.0	90.0	56.3

Հանրապետության էներգահամակարգում վերջին տարիներին արձանագրված դրական առաջընթացով հանդերձ, առկա են նաև մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնք էականորեն անդրադառնում են ոլորտի արդյունավետ գործունեության և մատուցվող ծառայությունների ու թողարկվող արտադրանքի սակագների վրա: Մասնավորապես, արտադրական հզորությունների 38%-ի շահագործման ժամկետը գերազանցում է 40 տարին, ՋԷԿ-երի հիմնական սարքավորումների աշխատանքի տևողությունը անցել է սահմանային 200 հազ. ժամը, դրանց տեխնիկատնտեսական և բնապահպանական ցուցանիշները չեն համապատասխանում միջազգային պահանջներին, ՀԷԿ-երում տեղակայված սարքավորումների 70%-ը շահագործվում է ավելի, քան 40 տարի, իսկ 50%-ը՝ ավելիքան 50 տարի:⁵⁵ Նման իրավիճակում, անշուշտ, արտադրական հզորությունների արդիականացումը դառնում է համակարգի կայուն

⁵⁴ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015 թվականի հունվար-դեկտեմբերին: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թվականի հունվար-դեկտեմբերին: Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն:

⁵⁵ Հայաստանի Հանրապետության էներգետիկ անվտանգության ապահովման հայեցակարգ

զարգացման հիմնական նախադրյալ: Դրա անհրաժեշտությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ արտադրական հզորությունների ֆիզիկական և բարոյական մաշվածությունը նպաստում է թողարկվող արտադրանքի ինքնարժեքի՝ հետևաբար նաև սակագների բարձրացմանը:

Ակնհայտ է, որ էլեկտրաէներգիայի արտադրության բնագավառում, ինչպես նաև հանրապետության հանրային ծառայությունների այլ ոլորտներում կենտրոնական հարցերից մեկը շարունակում է մնալ սակագնային քաղաքականության հարցը, որն անդրադառնում է ինչպես տվյալ ոլորտի ձեռնարկությունների գործունեության, այնպես էլ սպառողների կենսագործունեության վրա:

ՀՀ-ում պետական սակագնային կարգավորում իրականացնող մարմինն էլեկտրաէներգետիկայի բնագավառի կարգավորման նպատակով ներկայումս առաջնորդվում է գործառույթների իրականացման հետևյալ հաջորդականությամբ.

- ծառայություններ մատուցելու համար կատարվող ծախսերի հիմնավորվածության ստուգում, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև դրանց ինքնուրույն հաշվարկում,
- ծառայություններ մատուցող ընկերության գործունեության ապահովման համար պահանջվող (խելամիտ) հասույթի որոշում,
- ծախսերի հաշվառում և վերլուծություն,
- ընկերության զուտ ակտիվների մեծության որոշում,
- ծառայություններ մատուցող ընկերության համար շահույթի թույլատրելի նորմայի որոշում:

ՀՀ գազամատակարարման համակարգ

ՀՀ օրենսդրությամբ գազամատակարարման համակարգը ևս պատկանում է հանրային ծառայությունների ոլորտին, որում գործող ընկերությունների սակագնային կարգավորումն իրականացնում է ՀՀ հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովը:

Հանրապետության գազամատակարարման համակարգում ներկայումս գործում և որպես բնական մենաշնորհի սուբյեկտ հանդես է գալիս “Գազպրոմ Արմենիա” ՓԲԸ-

ն, որն ապահովում է Հայաստանի Հանրապետության ներքին շուկայում բնական գազի մատակարարումն ու իրացումը: Ընկերության կողմից սպասարկվող մայրուղային գազատարերի և գազատար-ճյուղավորումների ընդհանուր երկարությունը կազմում է 1841,2 կմ, իսկ գազի փոխադրումն իրականացվում է 1539,9 կմ գազատարի միջոցով:⁵⁶ Ընկերության գործունեության հիմնական տեսակներն են բնական գազի փոխադրումը, պահեստավորումը, վերամշակումը, բաշխումը և իրացումը, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը և իրացումը, գործող գազափոխադրման և գազաբաշխման համակարգերի ու ստորգետնյա պահեստարանների վերակառուցումը և ընդլայնումը, գազային ոլորտում օբյեկտների շահագործման հուսալիության և անվտանգության ապահովումը, գազատար համակարգերի և ենթակառուցվածքների նախագծումը, ֆինանսավորումը, շինարարությունը և շահագործումը, ներդրումային ծրագրերի իրականացումը, առևտրային գործունեությունը:

ՀՀ ներմուծվող բնական գազի գազատարերի օրեկան և տարեկան առավելագույն թողունակությունը կազմում է համապատասխանաբար 20 մլն մ³ և 6.68 մլրդ մ³(տես աղյուսակ 4):⁵⁷

Աղյուսակ 5

Գազատարերի օրեկան և տարեկան առավելագույն թողունակությունը

<i>Թողունակություն</i>	<i>Օրեկան առավելագույն, մլն մ³</i>	<i>Տարեկան առավելագույն, մլրդ մ³</i>
Հյուսիս-հարավ գազատար	12	4.38
Իրան-հայաստան գազատար	8	2.30
Ընդամենը	20	6.68

⁵⁶ՀՀ էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարարության պաշտոնական կայք. <http://www.minenergy.am/page/510>

⁵⁷ՀՀ էներգետիկ համակարգի երկարաժամկետ (մինչև 2036թ.) զարգացման ուղիները: <http://www.minenergy.am/>

Հայաստանի Հանրապետության գազամատակարարման համակարգի 2016 թվականի գործունեության հիմնական ցուցանիշներն ունեն հետևյալ պատկերը:

Աղյուսակ 6⁵⁸

ՀՀ գազամատակարարման համակարգի հիմնական ցուցանիշները 2016 թվականին,
մլն խմ

1.	Ներկրված գազի քանակը, այդ թվում	2236.5
1.1.	Ռուսաստանի Դաշնությունից	1864.6
1.2.	Իրանի Իսլամական Հանրապետությունից	372.0
2	Գազի կորուստները փոխադրման համակարգում	102.5
3.	Փոխադրված գազի ծավալը	2132.4
4.	Գազի կորուստները բաշխման համակարգում	40.1
5.	Բաշխման համակարգում իրացված գազի ծավալը, որից	1844.3
5.1.	Բնակչություն	581.0
5.2.	Էներգետիկա	420.0
5.3.	Արդյունաբերություն	185.8
5.4.	Ավտոգազալիցքավորման ճնշակայաններ	467.3
5.5.	Բյուջետային կազմակերպություններ	54.3
5.6.	Այլ սպառողներ	135.8
6.	Բնական գազի միջին ջերմարարությունը (կկալ/խմ)	8193

Ջրային ռեսուրսների համակարգ

Ջրային ռեսուրսների առկայությունն, անշուշտ, յուրաքանչյուր երկրի բնականոն կենսագործունեության ապահովման և զարգացման հարցում ունի ռազմավարական նշանակություն: Հատկապես վերջին տասնամյակներին տեղի ունեցած տեխնոլոգական զարգացումները մեծապես նպաստեցին ջրային ռեսուրսների

⁵⁸ Հայաստանի Հանրապետության Հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողով:<http://www.psrc.am/images/docs/reports/gas/2016/4-er/gaz-xoranard-IV.pdf>

օգտագործման հետ կապված հիմնախնդիրների սրմանը: Ավելին, մի շարք տարածաշրջաններում ջրի նկատմամբ ձևավորված վերաբերմունքը առաջիկայում կարող է հանգեցնել մարդկության համար չափազանց վտանգավոր հիմնախնդիրների: Անշուշտ, դա պահանջում է ջրային ռեսուրսների օգտագործման նկատմամբ խնայողական և արդյունավետ մոտեցումների կիրառում, որի ձևավորման գործում խիստ մեծ է պետության մասնակցության դերը:

Հայաստանի բնակլիմայական պայմաններում վարելահողերի գերակշիռ մասում գյուղատնտեսական մշակաբույսերի արտադրությունը հնարավոր է ապահովել միայն ոռոգման հիման վրա: Խորհրդային ժամանակաշրջանում էներգառեսուրսների առկայության և դրանց էժանության պատճառով ոռոգումը հիմնականում իրականացվել է մեխանիկական եղանակով՝ հզոր պոմպակայանների միջոցով: Անշուշտ, ջրային ռեսուրսների կենսական նշանակությունը պահանջում է դրանց կառավարման հիմնավորված մոտեցումների կիրառում և համակարգային լուծումների մշակում: Այսինքն, տվյալ բնագավառում իրականացման ենթակա միջոցառումները պետք է լինեն հաշվեկշռված և ունենան նպատակային ու ռեսուրսային միասնական հիմք: Միայն այդպիսի մոտեցման դեպքում հնարավոր կդառնա ջրօգտագործման ասպարեզում առաջնահերթությունների սահմանումը և դրանցով պայմանավորված հետագա գործողությունների ծավալումը:

Ջրային ռեսուրսների կառավարման համակարգի արդյունավետությունն էապես կախված է դրա ֆինանսատնտեսական վիճակից, որը համակարգի կատարելագործման տեսանկյունից ունի առանցքային նշանակություն: Հանրապետության ջրամատակարարում և ջրահեռացում իրականացնող ընկերությունների ջրային հաշվեկշիռը 2015-2016 թվականներին ունեցել է հետևյալ պատկերը:

Ջրամատակարարում և ջրահեռացում իրականացնող ընկերությունների 2015-2016թթ. ջրային հաշվեկշիռը

		Չափի միավոր	2015թ.	2016 թ.
1.	Համակարգ մուտք գործած ջուր	հազ. խմ	483317.1	477700.3
2.	Ընդամենը կորուստներ համակարգում Կորուստները տոկոսային արտահայտությամբ	հազ. խմ	366041.5 75.7%	357473.4 74.8%
3.	Ջրամատակարարում	հազ. խմ	117275.6	120226.9
4.	Ջրահեռացում	հազ. խմ	99288.9	101624.0

Պետք է նշել, որ հանրապետությունում ոռոգման ենթակառուցվածքների արդյունավետությունը խիստ ցածր է, ինչը պայմանավորված է ժամանակակից սարքավորումների բացակայությամբ, առկա հիմնական ֆոնդերի ֆիզիկական մաշվածությամբ, դրանց շահագործման մեծ ծախսատարությամբ, ջրի կորուստների բարձր մակարդակով, կառավարման համակարգի անկատարությամբ, դրա օգտագործման դիմաց վճարների գանձման ցածր մակարդակով, ինչպես նաև տնտեսավարման կիրառվող սկզբունքների անկատարությամբ:

Ընհանրապես, ջրամատակարարման համակարգի գործունեության արդյունավետությունը, առաջին հերթին, պայմանավորված է կորուստների, ինչպես նաև կատարվող ծախսերի կրճատմամբ: Հանրապետության ջրային համակարգը, բազմաթիվ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով, ներկայումս գտնվում է բավականաչափ խոցելի վիճակում: Ջրագծերի զգալի մասի շահագործման

⁵⁹<http://www.psrc.am/am/sectors/water/reports>

ժամկետների վաղեմությունը հանգեցրել է համակարգում համատարած բնույթ կրող վթարների և խափանումների, ինչի արդյունքում զգալի տեսակարար կշիռ են կազմում ջրի կորուստները:

Ջրային համակարգերի սակագնային կարգավորման գործընթացը Հայաստանում իրականացվում է Հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովի կողմից, որը օրենսդրական ակտերի հիման վրա կատարում է այս բնագավառում գործող արտադրական ենթակառուցվածքների միջոցով մատուցվող ծառայությունների սակագների հաշվարկման և սահմանման գործընթացը: Վերջինս իր մեջ ներառում է տարբեր գործառույթներ պարունակող մի քանի փուլերի համախումբ, որոնց շարքին կարելի է դասել բնական մենաշնորհի այս ոլորտին պատկանող կարգավորվող ընկերությունների տարեկան անհրաժեշտ հասույթի որոշումը, ծախսերի վերլուծությունը, սպառողներին և դրանց առանձին խմբերին մատուցվող ծառայությունների արժեքի որոշումը, կարգավորվող սակագների կառուցվածքի որոշումը և սակագների հաստատումը:

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետության հանրային ծառայությունների վերը դիտարկված տեսակների մասով գոյություն ունեն մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնք ուղղակիորեն և անուղղակիորեն անդրադառնում են այդ ոլորտներում գործունեություն իրականացնող ընկերությունների ֆինանսատնտեսական ցուցանիշների և մատուցվող ծառայությունների որակի ու արժեքի վրա: Նման պայմաններում, անշուշտ, առավել քան կարևորվում է պետական կարգավորման նշանակությունը, որը, մի կողմից, պետք է ապահովի գործող ընկերությունների համար ֆինանսատնտեսական կայունություն, իսկ, մյուս կողմից, նպաստի սպառողների համար մատուցվող ծառայությունների հասանելիության և մատչելիության ապահովմանը: Նման կարևորագույն խնդրի լուծումը ենթադրում է հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման որակապես նոր մոտեցումների մշակում, ինչին է նվիրված աշխատանքի հաջորդ գլուխը:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

3.1. Հանրային ծառայությունների ոլորտի զարգացման ռազմավարական ուղիները

Հայաստանի Հանրապետությունում տնտեսական նոր հարաբերություններին անցման նախորդ ժամանակաշրջանն ուղեկցվեց և ներկայումս էլ ուղեկցվում է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի գործընթացներով: Դրանցից հատկանշական են մենաշնորհային միտումների ուժեղացմամբ պայմանավորված երևույթները, որոնց գրեթե չվերահսկվող դրսևորումները մասնագիտական շրջանակներում առաջացնում են տարբեր, որոշ դեպքերում՝ նաև իրարամերժ կարծիքներ և յուրովի մեկնաբանություններ: Ակնհայտորեն, այդ զարգացումները կարող են ունենալ էական բացասական ազդեցություն ընդհանուր տնտեսական համակարգի բնականոն գործունեության վրա, քանի որ նման պայմաններում մեծանում է ազատ մրցակցության սահմանափակման և տնտեսավարող սուբյեկտների կողմից գերշահույթ ստանալու հավանականությունը: Ավելին, նման իրավիճակը ստեղծում է անհավասար պայմաններ տնտեսական գործունեությամբ զբաղվողների համար և նպաստում սպառողների իրավունքների և շահերի ոտնահարմանը:

Հայաստանի Հանրապետությունում, շուկայական հարաբերություններին անցմամբ պայմանավորված, բնական մենաշնորհի հանդիսացող ոլորտներում, ինչպես և այլ ճյուղերում, իրականացվեցին լայնածավալ միջոցառումներ ձեռնարկությունների ապապետականացման և բաժնետիրացման ուղղություններով: Վերջիններիս արդյունավետության, իրականացման սկզբունքների և առանցքային այլ հարցերի շուրջ բազմաթիվ ու բազմատեսակ կարծիքներ են արտահայտվել: Ընդ որում, դրանցում գերիշխում է այն տեսակետը, որ այդ գործընթացն իրականացվել է ցածր արդյունավետությամբ, սոցիալական հնարավոր հետևանքների ոչ լիարժեք գնահատմամբ, համապատասխան մեթոդոլոգիայի բացակայությամբ՝ հիմնականում ելնելով քաղաքական գործոնների ազդեցությունից և իրավիճակային լուծումներից: Ըստ էության, նման եզրահանգումների համար գոյություն ունեն որոշակի հիմքեր: Մասնավորապես, ինչպես մեր, այնպես էլ մի շարք այլ երկրներում տնտեսական

ազատականացման գործընթացի հիմքում դրվեց “ցնցումային” տարբերակը: Տասնամյակներով վարչահրամայական մեթոդներով կառավարվող որոշ երկրների համար այս տարբերակը համարվեց նախընտրելի: Ընդ որում, չիմաստավորվեց այդ գործընթացը և չմշակվեցին այնպիսի սկզբունքներ ու մոտեցումներ, որոնք թույլ կտային առնվազն կողմնորոշվել այնպիսի բարդ խնդիրներում, ինչպիսիք են տնտեսական արդյունավետության և սոցիալական արդարության, պետական կարգավորման և տնտեսական ազատականացման և« որ ամենակարևորն է, սեփականության տարբեր ձևերի միջև մեր հանրապետությունում առկա իրավիճակին առավել համարժեք հարաբերակցությունների սահմանման հարցերում: Ինչ որ առումով, շուկայական տնտեսություն ունենալը պարզապես դարձավ գլխավոր նպատակ, իսկ դրան հասնելու բոլոր միջոցներն՝ արդարացված: Դրա վկայություն պետք է համարել պետական սեփականության օտարման գործընթացի հախուռն իրականացումը, որի հիմնական նպատակը ոչ այնքան մասնավոր սեփականության ձևավորումն էր, ինչքան պետական սեփականությունից ձերբազատվելը: Արդյունքում, սեփականաշնորհման գործընթացի իրականացման վերաբերյալ որակական ու քանակական հիմնավոր վերլուծությունների» տնտեսագիտորեն հիմնավորված ու արդարացված մոտեցումների և մի շարք այլ պայմանների բացակայության պատճառով մրցակցության խթանման, գործարար ակտիվության բարձրացման և անհրաժեշտ շուկայական միջավայրի ձևավորման ուղղությամբ ցանկալի արդյունքների հնարավոր չեղավ հասնել:

Իրականում մասնավորեցումը մի բարդ գործընթաց է, որը պետք է իրականացվի տնտեսապես հիմնավորված քայլերի միջոցով՝ ելնելով այդ նպատակով նախապես մշակված գիտական մոտեցումներից: Միայն այն հանգամանքը, որ մասնավորեցման քաղաքականությունը բարդ ու բազմաբնույթ կապերով կապված է սեփականության իրավունքի, տվյալ երկրի առանձնահատկությունների, բնակչության խառնվածքի, ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, ազգային և տնտեսական անվտանգության և ուրիշ շատ այլ գործոնների հետ, բերում է այնպիսի եզրահանգման, որ պետական սեփականության ապապետականացման ու օտարման գործընթացը պետք է կազմակերպել համակողմանիորեն հիմնավորված նպատակային այնպիսի ծրագրի շրջանակներում, որտեղ սեփականության տարբեր ձևերի ստեղծմանը զուգահեռ դրված և լուծված են արժեթղթերի շուկայի զարգացման» պետական

աջակցության հնարավոր ու արդյունավետ ձևերի կիրառման, ներդրումային անհրաժեշտ քաղաքականության իրականացման» պետական ունեցվածքի արդյունավետ կառավարման, դրանց օրենսդրաիրավական ապահովվածության, ինչպես նաև այդ գործընթացին հատուկ այլ խնդիրներ:

Ինչպես տնտեսության մյուս, այնպես էլ բնական մենաշնորհի ոլորտում մասնավորեցման գործընթացների արդյունավետ կազմակերպումը չափազանց կարևոր հիմնախնդիր է, որի լուծմամբ է հիմնականում պայմանավորված երկրում մրցակցային միջավայրի ձևավորումը, գործունեության համար հավասար դաշտի ստեղծումը և, վերջին հաշվով, տնտեսական զարգացման համար անհրաժեշտ նախադրյալների ստեղծումը: Այդ ուղղությամբ իրականացվելիք քաղաքականությունն, ակնհայտորեն, ենթադրում է համապատասխան օրենսդրական դաշտի ձևավորում և բնական մենաշնորհի ոլորտներում պետական կառավարման արդյունավետ և գործուն համակարգի ստեղծում:

Տարբեր երկրներում պետական կարգավորման են ենթարկվում բնական մենաշնորհի տարբեր ոլորտներ, ինչը կարելի է բացատրել մի քանի հանգամանքներով: Առաջին, բնական մենաշնորհների՝ որպես այդպիսիք հանդիսանալը, ի թիվս այլ հատկանիշների, պայմանավորված է նաև տարբեր երկրների միջև գոյություն ունեցող տեխնոլոգիական առանձնահատկություններով և այդ ոլորտների կողմից մատուցվող ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի ծավալով: Մասնավորապես, զարգացող, անցումային և զարգացած երկրների կտրվածքով բնական մենաշնորհի հանդիսացող ոլորտներին հատուկ հատկանիշները միմյանցից կարող են տարբերվել: Այլ կերպ ասած, մեկ երկրում իրականացվող գործունեությունը կարող է դիտարկվել որպես բնական մենաշնորհ, մինչդեռ մեկ ուրիշ երկրում՝ ոչ: Երկրորդ, այս կամ այն ոլորտը բնական մենաշնորհի համարելը արևմտյան երկրներում չունի կոնկրետ իրավական հետևանքներ, քանի որ դրանցում բնական մենաշնորհների և դրանց կարգավորման մասին օրենքները, որպես կանոն, բացակայում են: Բնական մենաշնորհին հատուկ հատկանիշների առկայությունն ավելի շուտ ունի քաղաքական դրդապատճառներ, քանի որ հասարակության որոշակի խմբերի շահերը պահանջում են այս կամ այն ճյուղի գործունեության կարգավորում: Այլ խոսքով, առավել կարևոր նշանակություն է ստանում բուն կարգավորման գործընթացը: Այս կամ այն ճյուղի կտրվածքով բնական մենաշնորհին հատուկ

հատկանիշների առկայությունը կարող է անդրադառնալ միայն կարգավորման ձևի և մեթոդի վրա: Ավանդաբար, որպես այդպիսիք դիտարկվում են.

- փոստային ծառայությունները,
- էներգետիկան,
- հեռահաղորդակցությունը և ինտերնետ ծառայությունները,
- բնական գազի իրացումը,
- ջրային տրանսպորտը,
- ջրամատակարարումը և ջրահեռացումը,
- կենտրոնացված ջեռուցումը:

Որպես կանոն, զարգացած երկրներում հիմնականում այդ ոլորտներն են ենթարկվում պետական կարգավորման, որի հիմնական փաստարկներից մեկը բնական մենաշնորհին հատուկ հատկանիշների առկայությունն է: Ինչպես կարելի է նկատել, նշվածները հիմնականում այն ոլորտներն են, որոնք հանդիսանում են տնտեսության ենթակառուցվածքային ճյուղեր: Ինչպես արդեն նշվեց աշխատանքի նախորդ բաժիններում, բնական մենաշնորհի հանդիսացող ոլորտների հիմնական հատկանիշներից մեկը ցանցերի առկայությունն է, իսկ մնացած ծառայությունները, որոնք կապված են դրանց հետ, շատ դեպքերում ունեն մրցակցային բնույթ: Այլ կերպ ասած, կարգավորման գործընթացում պետք է հստակ տարանջատում իրականացնել այն ծառայությունները, որոնց գծով հնարավոր է ապահովել մրցակցություն և որը կհանգեցնի ծախսերի նվազեցման միջոցով մատուցվող ծառայությունների արդյունավետության բարձրացմանը, չպետք է ենթարկվեն կոշտ կարգավորման: Վերջինս պետք է իրականացվի միայն այդ ցանցերին մուտքի ապահովման և օգտագործման գործընթացներում:

Ընդհանուր առմամբ, բնական մենաշնորհների կարգավորման բոլոր մոդելներն ունեն մի շարք ընդհանրություններ, սակայն, միաժամանակ, միմյանցից տարբերվում են հիմնականում հետևյալ չափանիշներով.

- սեփականության ձևը,
- կարգավորող մարմնի իրավասությունների ոլորտը և անկախության աստիճանը,
- հակամենաշնորհային մարմինների իրավասությունը,
- օրենսդրական հիմքը:

Միանշանակ է, որ բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման առումով առաջավոր փորձ կամ նախընտրելի մոդել գոյություն չունի: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական կողմեր: Պարզապես խնդիրը կայանում է նրանում, թե կիրառվող մոդելն ինչքանով է համապատասխանում տվյալ երկրի սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկություններին և ինչքանով է կենսունակ տարբեր իրավիճակներում արդյունավետ կերպով գործելու համար:

Սեփականության ձևը: 20-րդ դարի կեսերին, հատկապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, գերակայող էր այն տեսակետը, որ բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունները պետք է հանդիսանան պետական սեփականություն, ինչը երաշխավորված կերպով կապահովեր նրանց կողմից կենսական նշանակություն ունեցող ծառայությունների մատուցումը: Հենց այդ փաստարկը հիմք հանդիսացավ արևմտյան երկրներում ազգայնացման զանգվածային գործընթացների համար: Սակայն 80-ականներից արևմտյան երկրներում սկիզբ առած մասնավորեցման գործընթացներն իրենց շրջանակների մեջ ընդգրկեցին նաև ենթակառուցվածքային ճյուղերը և, մասնակիորեն, նաև բնական մենաշնորհ հանդիսացող ոլորտները: Ներկայումս, չնայած բնական մենաշնորհի ոլորտներում պետական սեփականության ավանդական մասնակցությանը, գոյություն ունեցող միտումները վկայում են դրանցում մասնավոր կապիտալի դերակատարության ավելացման մասին: Այս տեսանկյունից, պետք է նշել, որ սեփականության երկու ձևերն էլ ունեն իրենց առավելություններ և թերությունները: Պետական սեփականության օգտին հնչող փաստարկներից հիմնականն այն է, որ կենսական նշանակություն ունեցող ծառայությունների մատուցումը վերապահելով պետությանը, առավել լուրջ երաշխիքներ են ստեղծվում հասարակության և տնտեսության համար մատչելի գներով դրանց արդյունավետ մատուցման համար: Սակայն պետական սեփականությունն ունի նաև իր թերությունները: Առաջին, սեփականության այս ձևը մասնավորին զիջում է, նախ և առաջ, իր արդյունավետությամբ: Այն հակվածություն ունի միջոցների ոչ խնայողաբար օգտագործման նկատմամբ, պահանջում է պետական բյուջեից սուբսիդավորման զգալի ծավալներ, ինովացիաների և նոր տեխնոլոգիաների ներդրման առումով առանձնապես շահագրգռված չէ: Բացի այդ, վիճահարույց է նաև պետական ընկերությունները ղեկավարող չինովնիկների անաչառությունը և շահագրգռվածությունը պետության և հասարակության շահերի տեսանկյունից

գործելու հարցում: Ինչ վերաբերում է մասնավոր սեփականությանը, ապա այն ունի ավելի շատ առավելություններ. աչքի է ընկնում արդյունավետության և կարգապահության ավելի բարձր աստիճանով, զարգացած մենեջմենտով և ինովացիոնների նկատմամբ հակվածությամբ: Սակայն մասնավոր սեփականությունը բնական մենաշնորհի ոլորտներում չի կարող երաշխավորել արդյունավետություն պետական կարգավորման բացակայության դեպքում:

Կարգավորող մարմնի իրավասությունների ոլորտը և անկախության աստիճանը

Այս հարցում կարելի է առանձնացնել կարգավորման մի քանի մոդելներ՝ կախված կարգավորող մարմնի իրավասության ոլորտից և անկախության աստիճանից: Առաջին, ենթակառուցվածքային ճյուղերի կարգավորմամբ կարող է զբաղվել միայն տվյալ ոլորտի համար մասնագիտացված կառույցը (սա գործում է արդյունաբերական զարգացած երկրների գերակշիռ մասում): Երկրորդ, բնական մենաշնորհի բոլոր կամ մի քանի ոլորտների կարգավորումը կարող է փոխանցվել միասնական կարգավորիչ մարմնին (հիմնականում կիրառվում է անցումային տնտեսությամբ, այդ թվում նաև ԱՊՀ անդամ երկրներում): Երրորդ, կիրառվում է մի քանի մարմինների կողմից խառը կարգավորում (իրականացվում է գործնականում բոլոր երկրներում բնական մենաշնորհի այս կամ այն ճյուղում): Եվ վերջապես, կարգավորող մարմինը կարող է լինել անկախ կամ պետական մարմին:

Հակամենաշնորհային մարմինների իրավասությունը,

Զարգացող և անցումային տնտեսություն ունեցող երկրներից շատերում հակամենաշնորհային և բնական մենաշնորհների կարգավորման գործառույթները համատեղվում են մեկ միասնական պետական մարմնում: Դա հիմնականում բացատրվում է երկու գործառույթներով պայմանավորված հարցերի շրջանակի որոշակի մասի ընդհանրությամբ: Զարգացած երկրներում, որպես կանոն, նշված գործառույթները միմյանցից տարանջատվում են և վերապահվում երկու տարբեր մարմինների, որոնք համապատասխանաբար զբաղվում են տնտեսական մրցակցության պաշտպանությամբ և բնական մենաշնորհների կարգավորմամբ: Այս մոդելի հիմնական թերություններից մեկը կայանում է նրանում, որ տեղի է ունենում գործառույթների կրկնություն, մասնավորապես, գերիշխող դիրքի չարաշահման նկատմամբ վերահսկողության ատումով: Սակայն հիմնականում այս մոդելն իրեն

արդարացնում է և այդ մարմիններից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս որպես մեկը մյուսին լրացնող: Որպես կանոն, այս դեպքում հակամենաշնորհային մարմնի իրավասությունների մեջ է մտնում մենաշնորհային դիրքի չարաշահումների դեմ պայքարը, իսկ բնական մենաշնորհի կարգավորման մարմնի իրավասությունների մեջ՝ գնագոյացման հարցերը:

Օրենսդրական հիմքը: Բնականաբար, բոլոր մոդելները, որոնք ի հայտ եկան բնական մենաշնորհների հանդեպ նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման արդյունքում, ունեն որոշակի օրենսդրական հիմք: Մասնավորապես, այն երկրներում, որոնցում ընդունված է բնական մենաշնորհի այս կամ այն ոլորտում անկախ և անհատական կարգավորիչ մարմնի մոդելը, սովորաբար գործում է առանձին օրենք, որը վերաբերում է տվյալ ոլորտում կարգավորման հարցերին: Նման երկրներում, որպես կանոն, բնական մենաշնորհների մասին միասնական օրենքները բացակայում են: Գործող օրենքները սահմանում են ոչ միայն տվյալ ոլորտում տնտեսավարման կանոնները և նորմերը, այլ նաև ամրագրում են կարգավորող մարմինների խնդիրները և իրավասությունները, որոշակիացնում են հակամենաշնորհային մարմինների իրավասության շրջանակը (մասնավորապես, հեռահաղորդակցության, էներգետիկայի, ջրամատակարարման, երկաթուղու մասին օրենքները): ԱՊՀ երկրներում և մի շարք այլ զարգացող երկրներում նախապատվությունը տրվել է բնական մենաշնորհի բոլոր ոլորտներում կարգավորմանն ուղղված նորմերը և դրույթները սահմանող միասնական օրենքների ընդունմանը:

Անդրադառնալով բնական մենաշնորհների կարգավորման գործիքներին, հարկ է նշել, որ դրանք այս կամ այն կերպ առնչվում են ոլորտում գործող ընկերությունների կողմից մատուցվող ծառայությունների կամ ապրանքների սակագներին: Բնական մենաշնորհների սակագնային կարգավորումը, լինի դա ուղղակի կամ անուղղակի, հանդես է գալիս որպես կարգավորման գործիք: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ սակագինը կարգավորման միակ օբյեկտը չի: Ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեն ապրանքների և ծառայությունների որակը, դրանց երաշխավորված մատակարարումը և մատուցումը, տեխնոլոգիական պահանջների պահպանումը և այլն, որոնք ևս ենթակա են կարգավորման: Այս տեսանկյունից, որպես բնական մենաշնորհների կարգավորման գործիքներ են հանդիսանում.

- կարգավորող մարմնի կողմից անմիջականորեն սակագների սահմանումը,
- շահութաբերության նորմայի կարգավորումը,
- գնային առաստաղի կարգավորումը,
- մրցույթի միջոցով կոնցեսիայի տրամադրումը:

Հայաստանի Հանրապետությունում բնական մենաշնորհների կարգավորման հիմնական ուղղություններից մեկը պետք է հանդիսանա ապակարգավորումը և բնական մենաշնորհների գործունեությունից մրցակցային տեսակների առանձնացումը և դրանցում շուկայական տնտեսավարման սկզբունքների ներդրումը: Միաժամանակ, այն ոլորտներում, որոնցում հնարավոր չէ մրցակցության ապահովումը, անհրաժեշտ է սահմանել խաղի թափանցիկ կանոններ, հիմնական միջոցների նկատմամբ մուտքի հավասար պայմաններ և խիստ վերահսկողություն մենաշնորհային գործունեության տեսակների նկատմամբ:

Պետք է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում բնական մենաշնորհի ոլորտների պետական կարգավորման համակարգը համեմատաբար կարճ պատմություն ունի: Վերջինս մրցակցային դաշտի օրենսդրական կանոնակարգման դանդաղ ընթացքի, ոլորտում գործող ձեռնարկությունների մասնավորեցման արագ տեմպերի և նմանատիպ այլ գործոնների առկայության հետևանք է հանդիսանում: Մինևույն ժամանակ, շուկայական հարաբերությունների արմատավորմանը զուգընթաց ավելի ու ավելի ակնհայտ դարձավ բնական մենաշնորհի հանդիսացող ոլորտների պետական կարգավորման անհրաժեշտությունը, որից մեծապես կախված են ինչպես դրանցում գործող ընկերությունների գործունեության արդյունքները, այնպես էլ սպառողների շահերի ու իրավունքների պաշտպանվածության մակարդակը: Այս առումով, նախ և առաջ, կարևորվում է բնական մենաշնորհի ոլորտների և դրանցում գործունեության տեսակների շրջանակի հստակ սահմանումը, ոլորտի պետական կարգավորման էության ու բովանդակության և կարգավորող մարմնի կարգավիճակի ու գործառույթների հստակեցումը: Միաժամանակ, ակնհայտ է, որ լուծման ենթակա խնդիրների ոչ հստակ սահմանումը և կանոնակարգումը խիստ բացասական ազդեցություն է թողնում ոլորտի պետական կարգավորման համակարգի կայացման գործընթացի վրա, քանի որ նշված ոլորտների գործունեության մրցակցային տեսակները գրեթե գտնվում են նույն դաշտում, ինչ որ բնական մենաշնորհի հանդիսացող գործունեության տեսակները՝ միաժամանակ խտրական պայմաններում

գտնվելով նաև մրցակցային դաշտում գործող սուբյեկտների համեմատությամբ: Բացի այդ, տվյալ մոտեցումն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ խոչնդոտներ է ստեղծում իրականում մրցակցային հանդիսացող գործունեության տեսակները բնական մենաշնորհի կարգավորման ոլորտից դուրս բերելու և մրցակցային դաշտ տեղափոխելու առումով: Իրականում մրցակցային հանդիսացող գործունեության տեսակների գծով սակագնային (թեկուզև անուղղակի ձևով) կարգավորումը խաթարում է այդ գործունեության ոլորտում գնագոյացման շուկայական մեխանիզմը՝ գործնականում արհեստականորեն բարձր մակարդակի վրա պահելով համապատասխան ծառայությունների սակագները:

Բնական մենաշնորհի ոլորտների պետական կարգավորման համակարգի կայացման ու կատարելագործման տեսանկյունից առաջնային լուծում պահանջող խնդիրների շարքին են դասվում այս ոլորտների պետական կարգավորման էության և բովանդակության, կարգավորման ռազմավարության, սկզբունքների և մեթոդների հստակեցումը, սպառողների համար բնական մենաշնորհի սուբյեկտների կողմից մատուցվող ծառայությունների մատչելիության ապահովումը, ընդ որում՝ հիմնվելով սպառողների և կարգավորվող անձանց շահերի հավասարակշռման, ինչպես նաև հասարակական առավելագույն օգուտի ապահովման սկզբունքների համատեղման վրա: Պետք է կարևորել նաև բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման ռազմավարական նպատակների օրենսդրորեն հստակ ամրագրումը՝ ներառելով հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորվող գործունեություն իրականացնող անձանց և սպառողների շահերի հավասարակշռումը, բնական մենաշնորհի սուբյեկտների կողմից մատուցվող ծառայությունների մատչելիության և հասարակական շահերի գերակայության ապահովումը, ըստ անհրաժեշտության կարգավորման տարբերակված մեթոդների, սկզբունքների և մոտեցումների կիրառումը, բնական մենաշնորհի հանդիսացող գործունեության տեսակներն աստիճանաբար (հնարավորության առկայության դեպքում) մրցակցային ոլորտ տեղափոխումը և մրցակցության խթանումը, բնական մենաշնորհի ոլորտներում ներդրումների խրախուսումը և անվտագության ապահովումը, ի շահ հասարակության՝ ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման խթանումը, ինչպես նաև հասարակության համար կարգավորման թափանցիկության ապահովումը: Ոլորտի կարգավորման առումով անհրաժեշտ է բոլորի համար սահմանել հասկանալի և հստակ “խաղի կանոններ”,

ստեղծել ոլորտի պետական կարգավորման նպատակով գործառույթային անկախությամբ, անհրաժեշտ լծակներով, լիազորություններով, իրավունքներով ու պարտականություններով օժտված մեկ միասնական, անկախ պետական մարմին, որի վրա կդրվեն նաև համակարգում առկա բոլոր տեսակի հարցերի լուծման պատասխանատվությունը: Պետք է կարևորել նաև ոլորտը կանոնակարգող նոր օրենքի մշակումը և ընդունումը՝ դրանում արտացոլելով ոչ միայն կազմակերպական և իրավական կարգավորման նորմերը, այլև բնական մենաշնորհի սուբյեկտների կողմից ներդրումների կատարման նորմատիվային կարգավորիչները, ինքնարժեքի ձևավորման հարցում անհրաժեշտ սահմանափակումները, կարգավորող մարմնի և պետական կառավարման, տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու տնտեսավարող սուբյեկտների հետ փոխհարաբերությունների մեխանիզմները, աշխատանքի մեթոդները, ընթացակարգերը և այլն՝ հնարավորինս քիչ տեղ թողնելով իրավական այլ ակտերով (առավել ևս՝ կարգավորող մարմնի ընդունած ակտերով) “խաղի կանոնների” սահմանմանը: Միևնույն ժամանակ, ՀՀ կառավարության կողմից բնական մենաշնորհի սուբյեկտների ռազմավարական բնույթի երկարաժամկետ ներդրումային ծրագրերի հաստատումը կապահովի գործուն վերահսկողություն ստանձնած պարտավորությունների ժամանակին ու պատշաճ կատարման նկատմամբ:

Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման մոդելի ընտրության հարցում առավել նախընտրելի է ներկայանում եվրոպական փորձի կիրառումը, որը տնտեսական նպատակահարմարությունը և սպառողների շահերի պաշտպանությունն ավելի բարձր է դասում “ազատականություն”, “մասնավորեցում” և նմանատիպ վերացական մյուս կատեգորիաների համատարած կիրառումից: Տվյալ հարցում, բնականաբար, պետք է հաշվի առնել նաև մեր հանրապետության առանձնահատկությունները և ըստ անհրաժեշտության օգտագործել պետական կարգավորման յուրահատուկ մոտեցումներ և մեխանիզմներ:

Մեր կարծիքով, բնական մենաշնորհների գործունեության, ինչպես նաև դրանց պետական կարգավորման համակարգի բարեփոխումների հիմնական խնդիրներ պետք է հանդիսանան այս սուբյեկտների կողմից արտադրության արդյունավետության աճը և անարդյունավետ սպառման մակարդակի նվազեցումը, բնական մենաշնորհի ոլորտներում տնտեսական անվտանգության, ինչպես նաև համապատասխան ծառայությունների որակյալ, հուսալի և անխափան մատուցման երաշխիքների

ստեղծումը, մատուցվող ծառայությունների սակագների նվազագույն մակարդակների ամրագրումն ու պահպանումը՝ երաշխավորելով բնական մենաշնորհի սուբյեկտների կողմից ողջամիտ շահույթի ստացումը և անհրաժեշտ ներդրումների կատարման հնարավորությունը:

Որպես բնական մենաշնորհի սուբյեկտների և նրանց գործունեության ոլորտների պետական կարգավորման վերակառուցման հիմնական սկզբունքներ պետք է սահմանվեն բարեփոխումների ռազմավարության մշակման, քննարկման և կիրարկման թափանցիկությունն ու հրապարակայնությունը՝ այդ գործընթացում ներգրավելով շահագրգիռ բոլոր կողմերին, բնական մենաշնորհի սուբյեկտների, ինչպես նաև նրանց հետ փոխկապակցված անձանց ֆինանսական լիակատար թափանցիկության, բնական մենաշնորհի սուբյեկտների գործունեության նկատմամբ հասարակական վերահսկողության ապահովումը, այդ թվում՝ նաև տվյալ սուբյեկտների կանոնադրական կապիտալում պետական մասնակցության ճանապարհով: Կարևոր նշանակություն ունեն նաև տեխնոլոգիական համալիրների միասնականության պահպանումը, ոլորտում բարեփոխումների հիմնավորվածությունը և դրա կիրառման ընթացքում բնական մենաշնորհների գործունեության խաթարման անթույլատրելիությունը, այս ոլորտներում տնտեսավարման և քաղաքականության հստակ տարանջատումը, բնական մենաշնորհների վերակառուցման համեմատությամբ սակագնային վերափոխումների առաջնահերթությունը:

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ բնական մենաշնորհի ոլորտի պետական կարգավորումը, մեր կարծիքով, պետք է հիմնված լինի վերը նշված ուղղությունների և սկզբունքների վրա, որոնք կապահովեն այդ ոլորտում գործող ընկերությունների բնականոն գործունեությունը և մատուցվող ծառայությունների մատչելիությունն ու որակական բարձր մակարդակը:

3.2. Հանրային ծառայությունների կարգավորման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների կատարելագործման խնդիրները

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական զարգացման ներկա փուլում հանրային ծառայությունների ոլորտի զարգացումը ձեռք է բերել առանցքային նշանակություն, ինչը ենթադրում է, նախ և առաջ, դրա պետական կարգավորման համակարգի կատարելագործում և այդ նպատակով կիրառվող մոտեցումների և հայեցակարգային սկզբունքների վերաիմաստավորում: Այս տեսանկյունից, հանրապետությունում առկա են մի շարք խնդրահարույց հարցադրումներ, որոնց հստակեցման պարագայում միայն հնարավոր կդառնա որոշակիացնել այդ ուղղությամբ պետական քաղաքականության ռազմավարական ուղղությունները: Մասնավորապես, որպես այդպիսիք պետք է դիտարկել.

1. “բնական մենաշնորհ” հասկացության հստակեցումը և դրանում ընդգրկվող ոլորտների որոշակիացումը, ինչի արդյունքում միայն հնարավոր կդառնա մշակել պետական կարգավորման օրենսդրափրավական և ինստիտուցիոնալ հիմքերը և կիրառվող սկզբունքները,
2. պետական կարգավորում իրականացնող միասնական մարմնի կարգավիճակի հստակեցումը և վերջինիս վերապահվող գործառույթների պատշաճ իրականացման համար անհրաժեշտ լիազորությունների և իրավասությունների տրամադրումը,
3. ոլորտի պետական կարգավորման տնտեսապես հիմնավորված ու արդարացված սկզբունքների և մեթոդների մշակումը,
4. բնական մենաշնորհի ոլորտում սակագնային կարգավորման այնպիսի սկզբունքների և մեխանիզմների ներդրումը, որոնք հնարավորություն են կտան ապահովել ընկերությունների և սպառողների շահերի անհրաժեշտ հաշվեկշռվածություն:

Պետական քաղաքականության իրականացման առումով, թերևս, առաջին ու ամենակարևոր հարցը, “բնական մենաշնորհ” հասկացության և դրանում ընդգրկվող ոլորտների հստակեցումն է: Խնդրի արդիականությունը պայմանավորված է այն

հանգամանքով, որ ներկայումս ՀՀ օրենսդրությամբ տվյալ հասկացությունը և դրա մեկնաբանությունը սահմանված չեն: Բնական մենաշնորհների պետական կազավորման հետ կապված հարաբերությունները հանրապետությունում կարգավորվում են մի քանի օրենքներով, մասնավորապես, “Էներգետիկայի մասին”, “Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին”, “Հանրային ծառայությունների կազավորման պարտադիր վճարների մասին”, “Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին”, “Երկաթուղային տրանսպորտի մասին”, “Ջրային օրենսգիրք” ՀՀ օրենքներով և մի շարք այլ իրավական ակտերով:⁶⁰ Հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված իրավական ակտերի նման բազմազանությունն, անշուշտ ստեղծում է մի շարք դժվարություններ ոչ միայն միասնական օրենսդրական դաշտի ձևավորման, այլ նաև ընդհանուր քաղաքականության իրականացման տեսանկյունից: Նման իրավիճակում, անշուշտ, հնարավոր չէ մշակել և իրականացնել միասնական սկզբունքների վրա հիմնված բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման քաղաքականություն: Այս առումով, կարծում ենք, հանրապետությունում պետք է ընդունել “Բնական մենաշնորհների մասին” օրենք, որը հնարավորություն կընձեռի մշակել և իրականացնել առավել հավասարակշռված պետական կարգավորման քաղաքականություն: Նման առաջարկությունը հիմնավորվում է հետևյալ փաստարկներով: Նախ և առաջ, “Հանրային ծառայություններ” հասկացությունը լիարժեք չի արտահայտում տվյալ բնագավառի էությունն ու բովանդակությունը: Մինևույն ժամանակ, հանրապետությունում օրենսդրորեն սահմանված հանրային ծառայությունների ոլորտները, խոշոր հաշվով, իրենցից ներկայացնում են բնական մենաշնորհներ և նման պարագայում, այդ հասկացության օգտագործումն ավելի շատ խեղաթյուրում է ընդհանուր պատկերը: Բացի այդ, տարբեր օրենսդրական ակտերում նմանատիպ հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված դրույթների առկայությունը երկիմաստ մեկնաբանությունների և տարընթերցումների տեղիք է տալիս, նվազեցնելով պետական կարգավորման արդյունավետությունը:

⁶⁰ «Էներգետիկայի մասին» ՀՀ օրենք, «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենք, «Հանրային ծառայությունների կազավորման պարտադիր վճարների մասին» ՀՀ օրենք, «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին» ՀՀ օրենք, «Երկաթուղային տրանսպորտի մասին» ՀՀ օրենք, «Ջրային օրենսգիրք» ՀՀ օրենք

Մասնավորապես, “Էներգետիկայի մասին” ՀՀ օրենքով կարգավորման սկզբունքներ են սահմանվում.

ա) կարգավորման իրականացումն ինքնուրույն մարմնի կողմից՝ օրենքով լիազորված իրավասությունների շրջանակում,

բ) կարգավորման թափանցիկության ապահովումը հասարակության համար,

գ) սպառողների կամ որևէ լիցենզավորված անձի նկատմամբ խտրականության բացառումը,

դ) սպառողների և էներգետիկայի բնագավառում գործունեություն իրականացնող անձանց շահերի հավասարակշռումը,

ե) կարգավորող մարմնի որոշումների ընդունման կոլեգիալությունը,

զ) մրցակցային շուկայի զարգացմանը համընթաց՝ կարգավորման շրջանակների սահմանափակումը:⁶¹

“Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին” ՀՀ օրենքով ևս սահմանվում են կարգավորման նույն սկզբունքները:⁶² Բացի այդ, պետական կարգավորման որոշակի սկզբունքներ են սահմանվում նաև “Ջրային օրենսգրքով”, “Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին”, “Երկաթուղային տրանսպորտի մասին”, “Տեխնիկական արատորոշման միջոցներով տրանսպորտային միջոցների պարտադիր տեխնիկական զննության անցկացման ծառայությունների մատուցման սակագների սահմանման և վերանայման մասին” ՀՀ օրենքներով:⁶³ Ընդ որում, դրանցով հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովի մասով ամրագրված են համապատասխան դրույթներ՝ իրավունքների և պարտականությունների սահմանման և իրականացման հետ կապված:⁶⁴ Անշուշտ, նման պատկերը հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման տեսանկյունից արդարացված չէ,

⁶¹ «Էներգետիկայի մասին» ՀՀ օրենք

⁶² «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենք

⁶³ «Ջրային օրենսգրք» ՀՀ օրենք, «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին» ՀՀ օրենք, «Երկաթուղային տրանսպորտի մասին» ՀՀ օրենք, «Տեխնիկական արատորոշման միջոցներով տրանսպորտային միջոցների պարտադիր տեխնիկական զննության անցկացման ծառայությունների մատուցման սակագների սահմանման և վերանայման մասին» ՀՀ օրենք

⁶⁴ «Էներգետիկայի մասին», «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին», «Ջրային օրենսգրք», «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին», «Երկաթուղային տրանսպորտի մասին», «Տեխնիկական արատորոշման միջոցներով տրանսպորտային միջոցների պարտադիր տեխնիկական զննության անցկացման ծառայությունների մատուցման սակագների սահմանման և վերանայման մասին» ՀՀ օրենքներ

ստեղծում է որոշակի օրենսդրական խառնաշփոթ և հանգեցնում է մի շարք այլ բացասական դրսևորումների, ինչը ևս մեկ անգամ ընդգծում է “Բնական մենաշնորհների մասին” օրենքի ընդունման անհրաժեշտությունը և կարևորությունը, որը կկարգավորի այդ ոլորտում ծագող հարաբերությունները միասնական սկզբունքներով և ընդհանուր մոտեցումներով:

Ինչպես ցույց է տալիս միջազգային փորձը, հատկապես անցումային տնտեսություններում և հետխորհրդային երկրներում գործում են բնական մենաշնորհների կարգավորմանն ուղղված միասնական օրենքներ: Մասնավորապես, “Բնական մենաշնորհների մասին” Ռուսաստանի Դաշնության օրենքն ընդունվել է 1995 թվականին, “Բնական մենաշնորհների մասին” Ուկրաինայի Հանրապետության օրենքը՝ 2000 թվականին, “Բնական մենաշնորհների և կարգավորվող շուկաների մասին” Ղազախստանի Հանրապետության օրենքը՝ 1998 թվականին, “Բնական մենաշնորհների մասին” Բելառուսի Հանրապետության օրենքը՝ 2002 թվականին և այլն:⁶⁵

“Բնական մենաշնորհների և կարգավորվող շուկաների մասին” Ղազախստանի Հանրապետության օրենքով բնական մենաշնորհը սահմանվում է որպես “ծառայությունների (ապրանքների, աշխատանքների) շուկայի վիճակ, որի պայմաններում ծառայությունների (ապրանքների, աշխատանքների) որոշակի տեսակների նկատմամբ պահանջարկի բավարարման համար մրցակցային պայմանների ստեղծումը հնարավոր չէ կամ տնտեսապես նպատակահարմար չէ ծառայությունների (ապրանքների, աշխատանքների) տվյալ տեսակի արտադրության և տրամադրման տեխնոլոգիական առանձնահատկությունների պատճառով”:⁶⁶

Բնական մենաշնորհների մասին Ռուսաստանի Դաշնության և Ուկրաինայի Հանրապետության օրենքներով բնական մենաշնորհը սահմանվում է որպես “ապրանքային շուկայի վիճակ, որի պայմաններում տվյալ շուկայում պահանջարկի

⁶⁵Федеральный закон РФ от 17 августа 1995 г. № 147-ФЗ «О естественных монополиях», Закон Укрианы "О естественных монополиях" 20 апреля 2000 года N 1682-III, Закон Республики Беларусь от 16 декабря 2002 года №162-3 „О естественных монополиях,, Закон Республики Казахстан от 9 июля 1998 года № 272-І „О естественных монополиях и регулируемых рынках,,

⁶⁶Закон Республики Казахстан от 9 июля 1998 года № 272-І „О естественных монополиях и регулируемых рынках,,

բավարարումն առավել արդյունավետ է մրցակցության բացակայության դեպքում՝ արտադրության տեխնոլոգիական առանձնահատկությունների պատճառով (կապված արտադրության ծավալների ավելացմանը զուգընթաց միավոր արտադրանքի գծով ծախսերի էական նվազեցման հետ), իսկ բնական մենաշնորհի սուբյեկտների կողմից արտադրվող ապրանքները (ծառայությունները) չեն կարող լինել փոխարինելի, ինչի հետևանքով տվյալ ապրանքային շուկայում պահանջարկն ավելի քիչ է կախված տվյալ ապրանքների (ծառայությունների) գների փոփոխություններից, քան այլ ապրանքների (ծառայությունների) պահանջարկը”:⁶⁷

“Բնական մենաշնորհների մասին” Բելառուսի Հանրապետության օրենքով ևս բնական մենաշնորհին տրվում է նույն սահմանումը, ինչ ՌԴ և Ուկրաինայի Հանրապետության օրենքներով, պարզապես այն տարբերությամբ, որ այս դեպքում բնական մենաշնորհը սահմանվում է որպես “պետության կողմից արտոնված հասարակական հարաբերությունների համակարգ”:⁶⁸

Մեր կարծիքով, բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման առումով, նախ և առաջ, պետք է օրենսդրորեն սահմանել տվյալ երևույթը և հստակեցնել դրա սահմանները: Ի դեպ, այդ մասին է վկայում նաև նշված երկրների փորձը: Սակայն ինչքան էլ տարօրինակ հնչի, հանրապետությունում գործող օրենսդրական դաշտում ոչ միայն բնական մենաշնորհների, այլ նաև ընդհանրապես մենաշնորհների վերաբերյալ իրավական դրույթները բացակայում են: Անշուշտ, նման իրավիճակը որոշակի անորոշություն է մտցնում տվյալ ոլորտում ծագող հարաբերությունների կարգավորման ենթակա լինելու կամ չլինելու առումով: Ավելին, հանրապետության օրենսդրական դաշտում ներկայումս օգտագործվող “հանրային ծառայություններ” հասկացությունը, որի տակ, ինչպես արդեն նշեցինք, նկատի է առնվում բնական մենաշնորհի ոլորտը, ավելի շատ ստեղծում է անորոշություն և աղավաղում է տվյալ կատեգորիայի իրական պատկերը: Բացի այդ, հանրային ծառայություններն ավելի ընդգրկուն են և դրանց ոչ բոլոր տեսակներն են իրենցից ներկայացնում բնական մենաշնորհներ և ենթական են պետական կարգավորման:

⁶⁷Федеральный закон РФ от 17 августа 1995 г. № 147-ФЗ «О естественных монополиях», Закон Украины "О естественных монополиях" 20 апреля 2000 года N 1682-III,

⁶⁸Закон Республики Беларусь от 16 декабря 2002 года №162-З „О естественных монополиях,,

Մյուս կարևոր հիմնահարցը բնական մենաշնորհի ոլորտներում գործունեության տեսակների շրջանակի հստակ սահմանումն է: Ինչպես արդեն նշեցինք, ՀՀ-ում «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» օրենքով հանրային ծառայությունների ոլորտն իր մեջ ներառում է էներգետիկայի բնագավառը (էլեկտրաէներգետիկական, ջերմամատակարարման, գազամատակարարման համակարգեր), ջրային համակարգը (խմելու, ոռոգման, տեխնիկական արդյունաբերական ջրի մատակարարում, ջրահեռացում և կեղտաջրերի մաքրում), հեռահաղորդակցության (էլեկտրոնային հաղորդակցության), փոստային կապի, երկաթուղային տրանսպորտի (ենթակառուցվածքի օգտագործման վճարների հաշվարկման մեթոդաբանության, օգտագործման վճարի հաշվարկի իրականացման և օգտագործման վճարի հաստատման մասով) և տրանսպորտային միջոցների պարտադիր տեխնիկական զննության անցկացման (միայն սակագների մասով) բնագավառները:⁶⁹ Կարելի է ասել, որ կարգավորման ենթակա գործունեության կոնկրետ տեսակները սահմանված են միայն էլեկտրաէներգետիկայի բնագավառի համար, մինչդեռ, մյուսների կտրվածքով, դրանք ընդհանրապես մանրամասնեցված չեն:

Վերը դիտարկված երկրներում պետական կարգավորման են ենթակա.

Ուկրաինայի Հանրապետություն.

- խողովակաշարերով նավթի և նավթամթերքի մատակարարումներ,
- խողովակաշարերով բնական և նավթային գազի մատակարարումներ և բաշխում,
- խողովակաշարերով այլ ապրանքների մատակարարումներ,
- էլեկտրաէներգիայի մատակարարում և բաշխում,
- ընդհանուր օգտագործման երկաթուղային տրանսպորտի շարժն ապահովող երկաթուղիների, դիսպետչերական ծառայությունների, կայարանների և ենթակառուցվածքի այլ օբյեկտների օգտագործում,
- օդային հաղորդակցության կառավարում,
- ընդհանուր օգտագործման կապ,

⁶⁹ «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենք

- կենտրոնացված ջրամատակարարում և ջրահեռացում,
- ջերմային էներգիայի կենտրոնացված մատակարարում,
- կառավարության կողմից հաստատված ցանկում ընդգրկված տրանսպորտային տերմինալների, նավահանգիստների և օդանավակայանների հատուկ ծառայություններ:⁷⁰

Ռուսաստանի Դաշնություն

- խողովակաշարերով նավթի և նավթամթերքի մատակարարումներ,
- խողովակաշարերով գազի մատակարարումներ,
- երկաթուղային փոխադրումներ,
- տրանսպորտային տերմինալներում, նավահանգիստներում և օդանավակայաններում մատուցվող ծառայություններ,
- համընդհանուր հասանելիություն ունեցող էլեկտրոնային հաղորդակցության և փոստային կապի ծառայություններ,
- էլեկտրաէներգիայի տեղափոխման ծառայություններ,
- էներգետիկ համակարգում օպերատիվ-դիսպետչերական կառավարման ծառայություններ,
- ջերմային էներգիայի տեղափոխման ծառայություններ,
- ներքին ջրային ուղիների ենթակառուցվածքի օգտագործման ծառայություններ,
- ռադիոակտիվ թափոնների պահպանում,
- կենտրոնացված համակարգի միջոցով ջրամատակարարում և ջրահեռացում:

Բելառուսի Հանրապետություն

- խողովակաշարերով նավթի և նավթամթերքի մատակարարումներ,
- մայրուղային և բաշխիչ խողովակաշարերով գազի մատակարարումներ,
- էլեկտրական և ջերմային էներգիայի տեղափոխում և բաշխում,
- կենտրոնացված ջրամատակարարում և ջրահեռացում,
- ընդհանուր օգտագործման էլեկտրոնային հաղորդակցության և փոստային կապի ծառայություններ,

⁷⁰Закон Украины "О естественных монополиях" 20 апреля 2000 года N 1682-III,

- ընդհանուր օգտագործման երկաթուղային տրանսպորտի ծառայություններ, երկաթուղային փոխադրումներ,
- տրանսպորտային տերմինալների, օդանավակայանների ծառայություններ
- աերոնավիգացիոն ծառայություններ:

Ղազախստանի Հանրապետություն.

- մայրուղային խողովակաշարերով նավթի և նավթամթերքի մատակարարումներ, բացառությամբ տրանզիտի և արտահանման նպատակներով մատակարարումների,
- մայրուղային գազատատերերի և գազաբաշխիչ համակարգերի միջոցով ապրանքային գազի մատակարարում, պահեստավորում, պահեստարանների շահագործում, ինչպես նաև հումքային գազի մատակարարում, բացառությամբ տրանզիտի և արտահանման,
- էլեկտրաէներգիայի տեղափոխում և բաշխում,
- ջերմային էներգիայի արտադրություն, տեղափոխում, բաշխում և մատակարարում, բացառությամբ ստորգետնյա ջրերի, գետերի, ջրամբարների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների և էլեկտրակայանների կողմից բաց թողնված ջրերի միջոցով ստացված ջերմային էներգիայի,
- տեխնիկական նպատակներով էլենտրաէներգիայի սպառում,
- էլեկտրաէներգիայի արտադրության-սպառման հաշվեկշռման կազմակերպումը,
- երկաթուղային ցանցեր, բացառությամբ կոնտեյներներով բեռների տեղափոխման,
- կոնցեսիոն պայմանագրով երկաթուղային ծառայություններ,
- ավիոնավիգացիոն ծառայություններ,
- նավահանգիստներ, օդանավակայաններ,
- մրցունակ օպերատորի բացակայության դեպքում հեռահաղորդակցության ծառայություններ՝ պայմանավորված տեխնոլոգիական անհնարինությամբ կամ տնտեսական ոչ նպատակահարմարությամբ, բացառությամբ հեռահաղորդակցության ունիվերսալ ծառայությունների,
- փոստային ունիվերսալ ծառայություններ

Ամփոփելով վերը նշվածը և հաշվի առնելով ՀՀ տնտեսության առանձնահատկությունները, մեր կարծիքով, Հայաստանում բնական մենաշնորհի ոլորտներ պետք է դիտարկել՝

1. էներգետիկայի բնագավառի, այդ թվում՝ էլեկտրաէներգետիկական, ջերմամատակարարման և գազամատակարարման համակարգերի կողմից մատուցվող ծառայությունները,
2. ջրային համակարգի (այդ թվում՝ խմելու, ոռոգման, տեխնիկական և արդյունաբերական ջրերի մատակարարումը, ջրահեռացումը և կեղտաջրերի մաքրումը) ծառայությունները,
3. հեռահաղորդակցության բնագավառի ծառայությունները,
4. երկաթուղային փոխադրումները,
5. ավիանավիգացիոն (ավիադիսպետչերական) ծառայությունները,
6. փոստային կապի բնագավառի ծառայությունները, մասնավորապես՝ փոստային կապի ազգային օպերատորի և պետական սուբհանդակային կապի ծառայությունները:

Ընդ որում, պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ վերը նշվածների առումով բնական մենաշնորհներ պետք է դիտարկել միայն այդ ոլորտներում գործող ընկերությունների կողմից մատուցվող ոչ մրցակցային ծառայությունները և դրանց մասով իրականացնել համապատասխան պետական կարգավորում: Այսինքն, կարգավորման շրջանակներում պետք է ընդգրկվեն միայն այն ծառայությունները, որոնց գծով մրցակցության ապահովումը հնարավոր չէ կամ տնտեսապես ցանկալի չէ: Մեր կարծիքով, սա չափազանց կարևոր հանգամանք է, որը պարտադիր կարգով պետք է հաշվի առնվի բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման ժամանակ: Ավելին, կարգավորող մարմինը պետք է իր հնարավորությունների և լիազորությունների շրջանակներում ձգտի մրցակցային տարրերի ներմուծմանը, ինչը կարող է խթանիչ գործոն հանդիսանալ ոլորտի ընկերությունների գործունեության արդյունավետության բարձրացման համար:

Համաձայն “Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին” ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածի, “հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորումը

պետական քաղաքականության մի մասն է, որի նպատակն է կարգավորող մարմնի կողմից օրենքներով սահմանված իր իրավունքների և պարտականությունների իրականացմամբ հավասարակշռել սպառողների և հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորվող գործունեություն իրականացնող անձանց շահերը, կարգավորվող անձանց համար ստեղծել գործունեության միատեսակ պայմաններ, նպաստել մրցակցային շուկաների ձևավորմանն ու զարգացմանը և խթանել ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը⁷¹։ Նման սահմանումը, ելնելով բնական մենաշնորհի ոլորտների առանձնահատկություններից, կարծում ենք, լիարժեք չի արտահայտում այս ոլորտների պետական կարգավորման բուն էությունը։ Միայն այն հանգամանքը, որ կարգավորման հիմքում ընկած է շահույթի սահմանափակման միջոցով կարգավորվող սակագների հաստատումը, արդեն իսկ բացառում է ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը (քանի որ դրա հիմքում էլ ընկած է առավելագույն օգուտի ստացումը)։ Այս առումով, կարծում ենք, որպես բնական մենաշնորհի ոլորտներում պետական կարգավորման նպատակներ պետք է հռչակվեն կարգավորվող գործունեություն իրականացնող անձանց և սպառողների շահերի միջև հաշվեկշռվածության ապահովումը, կարգավորման տարբերակված սակագների սահմանման միջոցով բնական մենաշնորհի սուբյեկտների կողմից մատուցվող ծառայությունների մատչելիության և հասանելիության ապահովումը, բնական մենաշնորհի ոլորտներում (հնարավորության առկայության դեպքում) մրցակցության խթանումը։

Հիմնախնդիրների մյուս կարևոր համախումբը, որին անհրաժեշտ է անդրադառնալ, կարգավորող մարմնի ծրագրային փաստաթղթերի, հաշվետվությունների իրավական “կարգավիճակն” է՝ հատկապես դրանց հետևանքների առաջացման առումով։ “Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին” ՀՀ օրենքով ընդամենը սահմանվում է, որ՝

- Հանձնաժողովը յուրաքանչյուր տարի՝ մինչև հոկտեմբերի 1-ը, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով է ներկայացնում Ազգային ժողովում հրապարակվելիք հաջորդ տարվա իր գործունեության ծրագիրը,

⁷¹ «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենք

- յուրաքանչյուր տարի՝ մինչև մայիսի 1-ը, մամուլում հրապարակում է նախորդ տարվա իր գործունեության հաշվետվությունը,
- յուրաքանչյուր տարի ֆինանսական հաշվետվություն է ներկայացնում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության լիազորած մարմին, որն այդ հաշվետվության հավաստիության ճշտման նպատակով կարող է անցկացնել Հանձնաժողովի ֆինանսական գործունեության աուդիտ:

Այսինքն, ստացվում է, որ հանձնաժողովի գործունեության նկատմամբ անհրաժեշտ վերահսկողություն, որպես այդպիսին, չի իրականացվում: Իհարկե, վերահսկողությունն ամենեկին չպետք է նշանակի Հանձնաժողովի անկախության և որոշումների կայացման առումով ինքնուրույնության սահմանափակում: Սակայն, մյուս կողմից, օրենսդրությամբ սահմանված չեն հանձնաժողովի կողմից Ազգային ժողովին ներկայացվող փաստաթղթերի հաստատման կամ չհաստատման իրավական հետևանքները, ինչի պարագայում, ինչ որ առումով, դրանց նշանակությունը և կարևորությունը նվազում է և գործընթացը ձեռք է բերում ձևական բնույթ: Մինչդեռ, կարծում ենք, այն պետք է հանդիսանա տվյալ մարմնի հաշվետվողականության և պառլամենտական վերահսկողության դասական օրինակ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նշվածներն, ըստ էության, ծրագրային փաստաթղթեր են, նախ և առաջ, անհրաժեշտ է օրենքով սահմանել դրանց ներկայացվող պահանջները, որոնք իրենց մեջ կներառեն պետական կարգավորման մեթոդները, սկզբունքներն ու ձևերը, ներդրումային ծրագրերից ակնկալվող արդյունքները, Հանձնաժողովի գործունեության հիմնական ուղղություններն ու կատարված աշխատանքները: Միաժամանակ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հանձնաժողովի ֆինանսավորումն ունի որոշակի տարբերություններ բյուջետային մյուս հիմնարկների ֆինանսավորման համեմատությամբ, անհրաժեշտ է առաջիկա տարվա ֆինանսավորման ծրագիրը և հաշվետու տարում կատարված ծախսերի մասին հաշվետվությունը պարտադիր ենթարկել անկախ աուդիտորի կողմից ստուգուման՝ դրա վերաբերյալ եզրակացությունը ֆինանսավորման ծրագրի հետ միասին ընդգրկելով բյուջետային փաստաթղթում:

Ազգային ժողովի կողմից Հանձնաժողովի գործունեության նկատմամբ որոշակի վերահսկողություն սահմանելու համար, կարծում ենք, պետք է օրենսդրորեն ամրագրել գործունեության տարեկան ծրագիրը և հաշվետվությունը ՀՀ ԱԺ-ի կողմից օրենքով հաստատվելու պահանջ: Ընդ որում, դրանց չհաստատումը պետք է հանգեցնի Հանձնաժողովի անդամների հրաժարականին: Նման մեխանիզմը, մեր կարծիքով, հնարավորություն կտա առավել բարձրացնել Հանձնաժողովի պատասխանատվությունը օրենսդիր մարմնի և հասարակության առաջ, միաժամանակ, ավելի թափանցիկ ու հրապարակային դարձնելով Հանձնաժողովի գործունեությունը:

3. 3 Հանրային ծառայությունների ոլորտներում գնագոյացման և այդ գործընթացի վերահսկողության մեխանիզմի բարելավման հիմնական մոտեցումները

Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման հիմնախնդիրների շարքում, ինչպես ցույց են տալիս կատարված ուսումնասիրությունները, մեր հանրապետությունում իրենց կարևորությամբ և առաջնահերթությամբ արդիական նշանակություն են ձեռք բերել հատկապես այդ ոլորտներում գնագոյացման և այդ գործընթացի նկատմամբ վերահսկողության մեթոդական հիմքերի, ինչպես նաև ընդհանուր առմամբ վերահսկողության մեխանիզմի կատարելագործման հարցերը:

Այս առումով, հանրապետությունում գոյություն ունեցող հիմնախնդիրներից մեկը բնական մենաշնորհի ոլորտների սակագնային կարգավորման բնագավառում օրենսդրաիրավական միասնական հիմքի բացակայությունն է, ինչը տարաբնույթ հակասությունների և մեկնաբանությունների տեղիք է տալիս: Անշուշտ, սակագնային կարգավորման առումով կարևորագույն հարցը սակագների ձևավորման սկզբունքների հստակ ամրագրումն է, որի վրա էլ պետք է խարսխվեն սակագնային քաղաքականությունը և դրա իրականացմամբ պայմանավորված քայլերը: Ներկայումս հանրապետությունում էներգետիկայի, ջրային համակարգի և հեռահաղորդակցության ծառայությունների ոլորտներում համապատասխան օրենքներով սահմանված են սակագների ձևավորման սկզբունքները, որոնք ընդհանրությունների հետ միասին

ունեն նաև որոշակի տարբերություններ:Այս առումով, ևս մեկ անգամ ընդգծվում է բնական մենաշնորհի ոլորտները կարգավորող օրենքները միավորման անհրաժեշտությունը մեկ միասնական օրենքում, որով կսահմանվեն Հանձնաժողովի գործունեության և սակագների ձևավորման ընդհանուր և առանձնահատուկ սկզբունքները:

Ներկայումս հանրապետությունում բնական մենաշնորհների սակագնային կարգավորման գործընթացի հիմքում դրված սկզբունքների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանց շարքում առաջնայինն ու որոշիչն են ծառայությունների մատուցման համար կատարված արտադրական ծախսերը և ողջամիտ շահութաբերության ապահովումը: Հետևաբար, սակագների սահմանման առումով հիմնական գործոնը դառնում է ինքնարժեքը, որում ներառվող ծախսերը կարող են ուղղակիորեն հանգեցնել սակագների բարձրացմանը և, շահութաբերության ողջամիտ չափի որոշումը, որը հնարավորություն կտա ընկերություններին ապահովել բնականոն կենսագործունեություն: Ինչպես արդեն նշվեց աշխատանքի նախորդ բաժիններում, սակագնային կարգավորման այս մեթոդի հիմնական թերությունը կայանում է նրանում, որ կարգավորվող ընկերությունները ծախսերի ուճացման նկատմամբ ցուցաբերում են հակվածություն, քանի որ հնարավորություն ունեն դրանք ինքնարժեքի մեջ ներառելու միջոցով ապահովել սակագնի բարձրացում: Նման իրավիճակում, անշուշտ կարգավորող մարմնի հիմնական խնդիրն է դառնում ինքնարժեքի մեջ մտնող ծախսերի հիմնավորվածության և արդարացվածության գնահատումը: Ինչ վերաբերում է թույլատրելի շահույթի մեծությանը, ապա այն, անշուշտ, պետք է հնարավորություն տա ընկերություններին կատարել սեփական(նախ և առաջ՝ ֆինանսական) պարտավորությունները, և ապահովել ընկերությունների զարգացման համար անհրաժեշտ լրացուցիչ սեփական կամ փոխառու միջոցների ներգրավում: Անշուշտ, կարգավորման գործընթացում կարգավորող մարմինը շահութաբերության նորման սահմանելիս պետք է նաև հաշվի առնի այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, բնակչության սոցիալական ապահովվածության մակարդակը, գործարար միջավայրի վիճակը և այլն:

Սակագների հաշվարկման ժամանակ կարևոր խնդիրներից մեկն, անշուշտ, կարգավորվող ընկերությունների կողմից կատարվող ծախսերի հիմնավորվածության և արդարացվածության գնահատումն է: Վերջինս, մեր կարծիքով, պետք է հանդիսանա Հանձնաժողովի գործունեության առանցքային ուղղություններից մեկը: Որպես լուծում կարող է դիտարկվել ինքնարժեքի մաս կազմող ծախսերում մեծ տեսակարար կշիռ ունեցող հոդվածների (այդ թվում՝ նաև ներկայացուցչական ծախսերի, գործուղումների, աշխատավարձի) գծով Հանձնաժողովի կողմից հնարավոր առավելագույն շեմի սահմանումը, որը յուրօրինակ զսպաշապիկ կարող է հանդիսանալ ընկերությունների համար ավելորդ և չհիմնավորված ծախսերի իրականացման համար:

Հանրապետությունում բնական մենաշնորհների սակագնային կարգավորման գործընթացում գոյություն ունեցող հաջորդ խնդիրը սակագների վերանայման պարբերականությունն է: Կարծում ենք, Հանձնաժողովը պետք է օժտված լինի համապատասխան իրավասությամբ, որոշակի պարբերականությամբ վերանայելու գործող սակագները՝ առաջին հերթին ընկերությունների կողմից կատարվող ծախսերի հիմնավորվածության գնահատման տեսանկյունից: Բացի այդ, հաշվի առնելով ժամանակակից տնտեսությունում տեղի ունեցող արագ փոփոխությունները, Հանձնաժողովը պետք է օժտված լինի դրանց օպերատիվ կերպով արձագանքելու լիազորությամբ: Ընկերությունների կողմից կատարվող ծախսերի և, հետևաբար նաև ինքնարժեքի գնահատման նպատակով պետք է, առաջին հերթին, դիտարկել արտադրական գործունեությամբ հետ ուղղակիորեն կապված ծախսերը: Այս առումով, ընկերությունները պետք է իրավունք ունենան ինքնարժեքի մեջ ներառել միայն այն ծախսերը, որոնք ուղղակիորեն կապված են արտադրական գործունեության հետ: Գաղտնիք չէ, որ տարբեր գործարքների միջոցով հնարավոր է իրականացնել տարբեր ծախսեր, դրանք ներառել ինքնարժեքի մեջ և, այդպիսիով, բարձրացնել սակագինը: Մասնավորապես, դա կարող է դրսևորվել ներդրումների իրականացման, աշխատողների թվաքանակի արհեստական ավելացման և այլ քայլերի միջոցով: Օրինակ, հանրապետությունում գազի սակագնի հաշվարկներում ընդգրկված են նաև բաժանորդների (ինչպես տնտեսավարող սուբյեկտների, այնպես էլ բնակչության) գազահաշվիչ սարքերի պլանային վերանորոգման և ստուգաչափման աշխատանքների կատարման ծախսերը: Անշուշտ, դա չի կարող դիտվել արդարացված քայլ և հնարավորություն է տալիս մատակարարող ընկերությանը չհիմնավորված ծախսերի

իրականացման միջոցով բարձրացնել սակագինը: Բացի այդ, պետք է նաև բացառել գազի հաշվիչների ստուգաչափման և նորոգման աշխատանքների կատարումը մատակարարի հետ որևէ կապ ունեցող ընկերությունների միջոցով (բացառել փոխկապակցված անձանց հնարավորությունը), հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մատակարարը սպառված գազի ծավալների հաշվարկման խնդրում շահագրգիռ կողմ է: Պետք է նշել, նման դեպքեր գոյություն ունեն նաև բնական մենաշնորհի հանդիսացող այլ ընկերությունների գործունեության ընթացքում:

Հաջորդ կարևոր խնդիրները կարգավորվող ընկերությունների կողմից ներդրումների իրականացման նկատմամբ անհրաժեշտ վերահսկողության իրականացումն է, նախ և առաջ, ներդրումների որոշակիացման և հստակեցման տեսանկյունից: Հայաստանում բնական մենաշնորհի ոլորտներում ներդրումային գործընթացը կարգավորվում է ՀՀ հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովի կողմից: Ընդ որում, ներդրումներ են համարվում գործունեության իրականացման համար անհրաժեշտ օգտակար և օգտագործվող ակտիվների ավելացմանը կամ փոխարինմանն ուղղված ներդրումները: Վերջիններս պետք է ուղղված լինեն արտադրական հզորությունների ավելացմանը, ծառայությունների մատուցման կամ սպասարկման որակի ցուցանիշների բարելավմանը, տեխնոլոգիական ու առևտրային կորուստների կամ սեփական կարիքների համար ծախսերի իջեցմանը, մաշված և դուրսգրման ենթակա ակտիվների նորով փոխարինմանը, անվտանգության և հուսալիության մակարդակի բարձրացմանը, շրջակա միջավայրի պահպանությանն ուղղված միջոցառումների իրականացմանը, ժամանակակից արդյունավետ տեխնոլոգիաների ներդրմանը, և այլն: Խոշոր հաշվով, ներդրումները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի. առաջին՝ պահպանմանը, երկրորդ՝ բարելավմանը, երրորդ՝

արդիականացմանը, չորրորդ՝ զարգացմանը և ընդլայնմանն ուղղված ներդրումներ:

Մեր կարծիքով, ներդրումային գործընթացն առավել արդյունավետ և վերահսկելի դարձնելու համար անհրաժեշտ է մշակել ներդրումային ծրագրերի նախագծման, պլանավորման և ստացված արդյունքների ստուգման գործուն մեխանիզմներ, որոնց շրջանակներում հաշվի կառնվեն տվյալ ոլորտի զարգացման և արդյունավետության բարձրացման քանակական ու որակական ցուցանիշները:

Կարծում ենք, կարգավորվող ընկերությունների որոշակի արժեքը գերազանցող ներդրումային ծրագրերը պետք է պարտադիր կերպով հաստատվեն ՀՀ կառավարության կողմից: Այս առումով, ներդրումային պետք է դիտարկել բոլոր այն ծրագրերը, որոնք ուղղված են կարգավորվող ընկերությունների ընդլայնմանը, արդիականացմանը, տեխնիկական վերակառուցմանը, ակտիվների համալրմանը՝ կարճաժամկետ, միջինժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում սոցիալ-տնտեսական էֆեկտի ստացման նպատակով: Բացի այդ, անհրաժեշտ է որոշակի վերահսկողություն սահմանել և հնարավորության դեպքում նաև սահմանափակել կարգավորվող ընկերություններում աշխատողների թվաքանակը և նրանց վարձատրության չափը, քանի որ տվյալ գործոնը էական ազդեցություն ունի սակագների վրա:

Մեր կարծիքով, բնական մենաշնորհների նկատմամբ պետական կարգավորումը չպետք է սահմանափակվի միայն գնագոյացման մեխանիզմի վերահսկողությամբ և սակագների հաստատմամբ: Պետք է մշակվեն բնակչությանը մատուցվող ծառայությունների հստակ ստանդարտներ և տեխնիկական կանոնակարգեր: Սպառողների շահերի պաշտպանության շրջանակներում անհրաժեշտ է սահմանել բնակչությանը մատուցվող ծառայությունների տրամադրման տեխնիկական և որակական չափորոշիչներ և դրանց խախտման կամ մատուցվող ապրանքների անորակության հետևանքով առաջացած վնասների համար ծառայություններ մատուցող ընկերություններին պատասխանատվության ենթարկելու և սպառողներին փոխհատուցում հատկացնելու նպատակով ներդնել համապատասխան մեխանիզմներ:

Պետք է խստորեն կանոնակարգել նաև գազ, էլեկտրաէներգիա և ջուր մատակարարող ընկերությունների կողմից թույլ տրված արտադրական կորուստների չափը: Սակագները հաստատելիս հանրությանը մանրամասն տեղեկատվություն պետք է տրամադրել այդ ընկերությունների հաշվեկշիռների, կորուստների չափերի, փաստացի ներդրումների եւ աշխատավարձերի մեծության վերաբերյալ: Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման համար կարևորվում են նաև ինքնարժեքի ձևավորման հարցում անհրաժեշտ սահմանափակումների օրենսդրորեն ամրագրումը, բնական մենաշնորհի սուբյեկտներ հանդիսացող ընկերությունների հաշվեկշիռների, կորուստների չափերի, փաստացի ներդրումների, համակարգում աշխատավարձերի չափի, ծառայողական ավտոմեքենաների քանակի և գնի,

սահմանվող սակագների հիմնավորվածության և բնակչության համար մատչելիության վերաբերյալ տեղեկատվության պարբերական հրապարակումը: Ավելին, մեր կարծիքով բնական մենաշնորհի հանդիսացող այն ընկերություններին, որոնք ռազմավարական նշանակություն ունեն երկրի ազգային անվտանգության տեսանկյունից, անհրաժեշտ է օրենսդրական մակարդակով զրկել առևտրային գաղտնիք ունենալու իրավունքից: Ըստ հաշվապահական հաշվառման հոդվածների ամբողջական և լիարժեք տեղեկատվությունը պետք է հասանելի լինի շահագրգիռ կողմ հանդիսացող պետական կառավարման մարմինների համար: Բացի այդ, անհրաժեշտ է կանոնավոր կերպով իրականացնել տեխնիկական աուդիտ (անկախ փորձաքննություն) բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների ծախսերի բոլոր՝ ինչպես գործառնական, այնպես էլ ներդրումային տեսակների տնտեսական նպատակահարմարության վերաբերյալ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կատարված ուսումնասիրությունների և վերլուծությունների հիման վրա կարելի է մի շարք հետևություններ անել ՀՀ հանրային ծառայությունների ոլորտի պետական կարգավորման արդյունավետության բարձրացման հիմնական ուղղությունների վերաբերյալ: Իրականացված վերլուծությունների և ուսումնասիրությունների ամփոփ արդյունքները արտացոլված են հետևյալ առավել հատկանշական եզրակացություններում:

1. Մենաշնորհների տեսակների մեջ իր բնույթով, առաջացման պատճառներով և տնտեսական բովանդակությամբ առանձնանում է բնական մենաշնորհը: Վերջինիս հիմնական առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ այս դեպքում առավել նախընտրելի է ներկայանում մեկ կամ մի քանի ընկերությունների կողմից տվյալ ապրանքների կամ ծառայությունների գծով պահանջարկի բավարարումը: Այստեղ որոշիչ գործոն է հանդիսանում մասշտաբի էֆեկտը, ինչի արդյունքում հնարավորություն է ստեղծվում մեկ ընկերության կողմից ավելի քիչ ծախսերով սպասարկել տվյալ ճյուղը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բնական մենաշնորհի ոլորտները հիմնականում ապահովում են հասարակության համար կենսական նշանակություն ունեցող ապրանքների թողարկումը և ծառայությունների մատուցումը, տվյալ ոլորտի պետական կարգավորման անհրաժեշտություն է առաջանում՝ առաջին հերթին դրանց սակագների ձևավորման գործընթացի վերահսկողության, մատուցվող ծառայությունների և թողարկվող ապրանքների որակական բավարար մակարդակի ապահովման, հասարակության շահերի ու հետաքրքրությունների և այլ խնդիրների լուծման համար:
2. Ազատ մրցակցության վրա հիմնված շուկայական համակարգը նպաստում է ռեսուրսների ռացիոնալ տեղաբաշխմանը և արտադրության արդյունավետության բարձրացմանը: Սակայն արտաքին ազդակների գոյության, հասարակական բարիքների յուրահատկության և մի շարք այլ

գործոնների պատճառով կատարյալ մրցակցությունը չի հանդիսանում շուկայի բնական վիճակ: Մի շարք ոլորտների տեխնոլոգիական առանձնահատկությունների պատճառով արդյունավետ և քիչ ծախսատար արտադրություն կարելի է ապահովել միայն բացարձակ և հարաբերական արտահայտությամբ խոշոր արտադրողների առկայության պարագայում: Հենց դրանով է պայմանավորված մեկ սուբյեկտի կողմից ամբողջ արտադրության կենտրոնացման անհրաժեշտությունը, որի արդյունքում ձևավորվում են բնական մենաշնորհները: Որպես կանոն, դրանցում մրցակցությունը կամ հնարավոր չէ, կամ էլ ցանկալի չէ՝ հատկապես խոշորածավալ ծախսերի անհրաժեշտության պատճառով:

3. Բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների տնտեսական վարքագծի վերլուծության արդյունքում կարելի է ներկայացնել հետևյալ առանձնահատկությունները.
- բնական մենաշնորհներին բնութագրական է մասշտաբի էֆեկտը, որի հետևանքով արտադրանքի թողարկմանը զուգընթաց ծախսերը նվազում են,
 - բնական մենաշնորհների տնտեսական բովանդակությունը հնարավորություն է տալիս ամբողջությամբ բավարարել տվյալ ապրանքային շուկայում առկա ոչ էլաստիկ պահանջարկը,
 - շուկայում բնական մենաշնորհների վարքագծի առանձնահատկությունները պայմանավորում են թողարկվող ապրանքների և ծառայությունների սակագների կարգավորման անհրաժեշտությունը,
 - շուկա մուտք գործելու բարձր արգելքները, որոնք պայմանավորված են ցանցերի ու մասշտաբի էֆեկտով և բնական մենաշնորհների տեխնոլոգիական ենթակառուցվածքների առանձնահատկությունների հետևանք են հանդիսանում,
 - գների կարգավորման դասական մոդելը, որը հիմնված է սահմանային ծախսերի և եկամուտների հավասարության վրա, բնական մենաշնորհի պայմաններում կարող է պահանջարկի չբավարարման պատճառ հանդիսանալ, ինչը ստեղծում է պայմաններ շուկայում նոր մասնակիցների ի հայտ գալու համար,
 - սահմանային ծախսերի մակարդակին հավասար սակագների սահմանման միջոցով բնական մենաշնորհների գործունեության կարգավորումը հանգեցնում

է վնասների և ենթադրում է արտաքին աղբյուրներից այդ ընկերությունների լրացուցիչ ֆինանսավորում:

4. Բնական մենաշնորհի ոլորտների պետական կարգավորումն արդարացված է համարվում միայն այն դեպքերում, երբ տվյալ ապրանքը կամ ծառայությունը թողարկվում է մեկ տնտեսավարող սուբյեկտի կողմից և այլ սուբյեկտների հետ մրցակցությունը հնարավոր չէ տեխնոլոգիական կամ տնտեսական պատճառներով, իսկ մենաշնորհային ոլորտում գործող սուբյեկտի կողմից արտադրության ծավալների աճն ուղեկցվում է համախառն ծախսերի կրճատմամբ: Տվյալ ոլորտներում գործող ընկերությունների կողմից թողարկվող ապրանքների և մատուցվող ծառայությունների սակագների ողջամիտ տարբերակումը կարող է հզոր ազդակ հանդիսանալ պետության տնտեսական քաղաքականության տեսանկյունից՝ հնարավորություն տալով խթանել տարբեր ոլորտների և ճյուղերի տնտեսական ակտիվությունը: Այս առումով, բնական մենաշնորհների պետական կարգավորմանն ուղղված քաղաքականության հիմնական խնդիրներն են.
- սպառողների և բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների շահերի և հետաքրքրությունների հաշվեկշռվածության ապահովումը,
 - արդարացիության և արդյունավետության սկզբունքների հիման վրա սակագների սահմանումը,
 - բնական մենաշնորհի ոլորտի սուբյեկտների կողմից կատարվող ծախսերի կրճատման, սպարսարկման որակի և ներդրումների արդյունավետության բարձրացման խթանումը:
5. Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման առումով հատկապես կարևոր նշանակություն ունի գնագոյացման տնտեսապես հիմնավորված և սոցիալական տեսանկյունից արդարացված մեխանիզմի ներդրումը: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ այս դեպքում զուտ շուկայական մեխանիզմների գործունեությունը հասարակության և պետության շահերի տեսանկյունից չի կարող լինել արդարացված, քանի որ, ինչպես ցանկացած մենաշնորհային ընկերություն, բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող սուբյեկտները ևս հակված են սեփական մենաշնորհային դիրքն օգտագործել առավելագույն շահույթի ստացման նպատակով: Միաժամանակ, գոյություն ունի նաև խնդրի մյուս կողմը,

ինչը պայմանավորված է տվյալ ոլորտում գործող սուբյեկտներ համար ընդլայնված վերարտադրության ապահովման և ողջամիտ շահույթի ստացման հնարավորությունների ստեղծման անհրաժեշտությամբ: Հետևաբար, բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման համակարգը պետք է ապահովի սոցիալական տեսանկյունից ընդունելի ակագների սահմանման միջոցով ոլորտի ըներությունների կայուն զարգացման հնարավորություններ: Գնագոյացման արդարացի մեխանիզմների ներդրումը և սակագնային կարգավորման արդյունավետ մոտեցումների կիրառումը նպաստում են ոչ միայն հասարակության սոցիալական խնդիրների ռացիոնալ լուծմանը, այլ նաև տնտեսության տարբեր ճյուղերում արտադրվող ապրանքների և ծառայությունների գների աճի զսպմանը և դրանց մրցունակության բարձրացմանը:

6. Բնական մենաշնորհների՝ որպես այդպիսիք հանդիսանալը, ի թիվս այլ հատկանիշների, պայմանավորված է նաև տարբեր երկրների միջև գոյություն ունեցող տեխնոլոգիական առանձնահատկություններով և այդ ոլորտների կողմից մատուցվող ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի ծավալով: Մասնավորապես, զարգացող, անցումային և զարգացած երկրների կտրվածքով բնական մենաշնորհ հանդիսացող ոլորտներին հատուկ հատկանիշներին միմյանցից կարող են տարբերվել: Այլ կերպ ասած, մեկ երկրում իրականացվող գործունեությունը կարող է դիտարկվել որպես բնական մենաշնորհ, մինչդեռ մեկ ուրիշ երկրում՝ ոչ: Բացի այդ, այս կամ այն ոլորտը բնական մենաշնորհ համարելը արևմտյան երկրներում չունի կոնկրետ իրավական հետևանքներ, քանի որ դրանցում բնական մենաշնորհների և դրանց կարգավորման մասին օրենքները, որպես կանոն, բացակայում են: Բնական մենաշնորհին հատուկ հատկանիշների առկայությունն ավելի շուտ ունի քաղաքական դրդապատճառներ, քանի որ հասարակության որոշակի խմբերի շահերը պահանջում են այս կամ այն ճյուղի գործունեության կարգավորում: Այլ խոսքով, առավել կարևոր նշանակություն է ստանում բուն կարգավորման գործընթացը:
7. Հայաստանի Հանրապետությունում բնական մենաշնորհի ոլորտների պետական կարգավորման համակարգը համեմատաբար կարճ պատմություն ունի: Վերջինս մրցակցային դաշտի օրենսդրական կանոնակարգման դանդաղ ընթացքի,

ոլորտում գործող ձեռնարկությունների մասնավորեցման արագ տեմպերի և նմանատիպ այլ գործոնների առկայության հետևանք է հանդիսանում: Միևնույն ժամանակ, շուկայական հարաբերությունների արմատավորմանը զուգընթաց ավելի ու ավելի ակնհայտ դարձավ բնական մենաշնորհի հանդիսացող ոլորտների պետական կարգավորման անհրաժեշտությունը, որից մեծապես կախված են ինչպես դրանցում գործող ընկերությունների գործունեության արդյունքները, այնպես էլ սպառողների շահերի ու իրավունքների պաշտպանվածության մակարդակը: Այս առումով, նախ և առաջ, կարևորվում է բնական մենաշնորհի ոլորտների և դրանցում գործունեության տեսակների շրջանակի հստակ սահմանումը, ոլորտի պետական կարգավորման էության ու բովանդակության և կարգավորող մարմնի կարգավիճակի ու գործառույթների հստակեցումը:

8. Բնական մենաշնորհի ոլորտների պետական կարգավորման համակարգի կայացման ու կատարելագործման տեսանկյունից առաջնային լուծում պահանջող խնդիրների շարքին են դասվում այս ոլորտների պետական կարգավորման էության և բովանդակության, կարգավորման ռազմավարության, սկզբունքների և մեթոդների հստակեցումը, սպառողների համար բնական մենաշնորհի սուբյեկտների կողմից մատուցվող ծառայությունների մատչելիության ապահովումը, ընդ որում՝ հիմնվելով սպառողների և կարգավորվող անձանց շահերի հավասարակշռման, ինչպես նաև հասարակական առավելագույն օգուտի ապահովման սկզբունքների համատեղման վրա: Պետք է կարևորել նաև բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման ռազմավարական նպատակների օրենսդրորեն հստակ ամրագրումը՝ ներառելով հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորվող գործունեություն իրականացնող անձանց և սպառողների շահերի հավասարակշռումը, բնական մենաշնորհի սուբյեկտների կողմից մատուցվող ծառայությունների մատչելիության և հասարակական շահերի գերակայության ապահովումը, ըստ անհրաժեշտության կարգավորման տարբերակված մեթոդների, սկզբունքների և մոտեցումների կիրառումը, բնական մենաշնորհի հանդիսացող գործունեության տեսակներն աստիճանաբար (հնարավորության առկայության դեպքում) մրցակցային ոլորտ տեղափոխումը և մրցակցության խթանումը, բնական մենաշնորհի ոլորտներում ներդրումների

խրախուսումը և անվտագության ապահովումը, ի շահ հասարակության՝ ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման խթանումը, ինչպես նաև հասարակության համար կարգավորման թափանցիկության ապահովումը: Պետք է կարևորել նաև ոլորտը կանոնակարգող նոր օրենքի մշակումը և ընդունումը՝ դրանում արտացոլելով ոչ միայն կազմակերպական և իրավական կարգավորման նորմերը, այլև բնական մենաշնորհի սուբյեկտների կողմից ներդրումների կատարման նորմատիվային կարգավորիչները, ինքնարժեքի ձևավորման հարցում անհրաժեշտ սահմանափակումները, կարգավորող մարմնի և պետական կառավարման, տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու տնտեսավարող սուբյեկտների հետ փոխհարաբերությունների մեխանիզմները, աշխատանքի մեթոդները, ընթացակարգերը և այլն: Միևնույն ժամանակ, ՀՀ կառավարության կողմից բնական մենաշնորհի սուբյեկտների ռազմավարական բնույթի երկարաժամկետ ներդրումային ծրագրերի հաստատումը կապահովի գործուն վերահսկողություն ստանձնած պարտավորությունների ժամանակին ու պատշաճ կատարման նկատմամբ:

9. Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական զարգացման ներկա փուլում հանրային ծառայությունների ոլորտի զարգացումը ձեռք է բերել առանցքային նշանակություն, ինչը ենթադրում է, նախ և առաջ, դրա պետական կարգավորման համակարգի կատարելագործում և այդ նպատակով կիրառվող մոտեցումների և հայեցակարգային սկզբունքների վերախմաստավորում: Այս տեսանկյունից, հանրապետությունում առկա են մի շարք խնդրահարույց հարցադրումներ, որոնց հստակեցման պարագայում միայն հնարավոր կդառնա որոշակիացնել այդ ուղղությամբ պետական քաղաքականության ռազմավարական ուղղությունները: Մասնավորապես, որպես այդպիսիք պետք է դիտարկել.
- “բնական մենաշնորհ” հասկացության հստակեցումը և դրանում ընդգրկվող ոլորտների որոշակիացումը, ինչի արդյունքում միայն հնարավոր կդառնա մշակել պետական կարգավորման օրենսդրաիրավական և ինստիտուցիոնալ հիմքերը և կիրառվող սկզբունքները,

- պետական կարգավորում իրականացնող միասնական մարմնի կարգավիճակի հստակեցումը և վերջինիս վերապահվող գործառույթների պատշաճ իրականացման համար անհրաժեշտ լիազորությունների և իրավասությունների տրամադրումը,
 - ոլորտի պետական կարգավորման տնտեսապես հիմնավորված ու արդարացված սկզբունքների և մեթոդների մշակումը,
 - բնական մենաշնորհի ոլորտում սակագնային կարգավորման այնպիսի սկզբունքների և մեխանիզմների ներդրումը, որոնք հնարավորություն են կտան ապահովել ընկերությունների և սպառողների շահերի անհրաժեշտ հաշվեկշռվածություն:
10. Պետական քաղաքականության իրականացման առումով, թերևս, առաջին ու ամենակարևոր հարցը, “բնական մենաշնորհ” հասկացության և դրանում ընդգրկվող ոլորտների հստակեցումն է: Խնդրի արդիականությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ներկայումս ՀՀ օրենսդրությամբ տվյալ հասկացությունը և դրա մեկնաբանությունը սահմանված չեն: Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման հետ կապված հարաբերությունները հանրապետությունում կարգավորվում են մի քանի օրենքներով: Հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված իրավական ակտերի նման բազմազանությունն, անշուշտ ստեղծում է մի շարք դժվարություններ ոչ միայն միասնական օրենսդրական դաշտի ձևավորման, այլ նաև ընդհանուր քաղաքականության իրականացման տեսանկյունից: Նման իրավիճակում, անշուշտ, հնարավոր չէ մշակել և իրականացնել միասնական սկզբունքների վրա հիմնված բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման քաղաքականություն: Այս առումով, կարծում ենք, հանրապետությունում պետք է ընդունել “Բնական մենաշնորհների մասին” օրենք, որը հնարավորություն կընձեռի մշակել և իրականացնել առավել հավասարակշռված պետական կարգավորման քաղաքականություն: Նման առաջարկությունը հիմնավորվում է հետևյալ փաստարկներով: Նախ և առաջ, “Հանրային ծառայություններ” հասկացությունը լիարժեք չի արտահայտում տվյալ բնագավառի էություն ու բովանդակությունը: Միևնույն ժամանակ, հանրապետությունում օրենսդրորեն

սահմանված հանրային ծառայությունների ոլորտները, խոշոր հաշվով, իրենցից ներկայացնում են բնական մենաշնորհներ և նման պարագայում, այդ հասկացության օգտագործումն ավելի շատ խեղաթյուրում է ընդհանուր պատկերը: Բացի այդ, տարբեր օրենսդրական ակտերում նմանատիպ հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված դրույթների առկայությունը երկիմաստ մեկնաբանությունների և տարընթերցումների տեղիք է տալիս, նվազեցնելով պետական կարգավորման արդյունավետությունը:

11. ՀՀ-ում “Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին” օրենքով հանրային ծառայությունների ոլորտն իր մեջ ներառում է էներգետիկայի բնագավառը (էլեկտրաէներգետիկական, ջերմամատակարարման, գազամատակարարման համակարգեր), ջրային համակարգը (խմելու, ոռոգման, տեխնիկական արդյունաբերական ջրի մատակարարում, ջրահեռացում և կեղտաջրերի մաքրում), հեռահաղորդակցության (էլեկտրոնային հաղորդակցության), փոստային կապի, երկաթուղային տրանսպորտի (ենթակառուցվածքի օգտագործման վճարների հաշվարկման մեթոդաբանության, օգտագործման վճարի հաշվարկի իրականացման և օգտագործման վճարի հաստատման մասով) և տրանսպորտային միջոցների պարտադիր տեխնիկական զննության անցկացման (միայն սակագների մասով) բնագավառները: Կարելի է ասել, որ կարգավորման ենթակա գործունեության կոնկրետ տեսակները սահմանված են միայն էլեկտրաէներգետիկայի բնագավառի համար, մինչդեռ, մյուսների կտրվածքով, դրանք ընդհանրապես մանրամասնեցված չեն:

12. Հանրային ծառայությունների պետական կարգավորման կատարելագործման տեսանկյունից կարևորվում է կարգավորող մարմնի ծրագրային փաստաթղթերի, հաշվետվությունների իրավական “կարգավիճակի” հստակեցումը՝ հատկապես դրանց հետևանքների առաջացման առումով: “Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին” ՀՀ օրենքով հանձնաժողովի գործունեության նկատմամբ անհրաժեշտ վերահսկողություն, որպես այդպիսին, չի իրականացվում, քանի որ սահմանված չեն հանձնաժողովի կողմից Ազգային ժողովին ներկայացվող

փաստաթղթերի հաստատման կամ չհաստատման իրավական հետևանքները: Նման իրավիճակում, ինչ որ առումով, դրանց նշանակությունը և կարևորությունը նվազում է և գործընթացը ձեռք է բերում ձևական բնույթ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նշվածներն, ըստ էության, ծրագրային փաստաթղթեր են, նախ և առաջ, անհրաժեշտ է օրենքով սահմանել դրանց ներկայացվող պահանջները, որոնք իրենց մեջ կներառեն պետական կարգավորման մեթոդները, սկզբունքներն ու ձևերը, ներդրումային ծրագրերից ակնկալվող արդյունքները, Հանձնաժողովի գործունեության հիմնական ուղղություններն ու կատարված աշխատանքները: Միաժամանակ, անհրաժեշտ է հանձնաժողովի առաջիկա տարվա ֆինանսավորման ծրագիրը և հաշվետու տարում կատարված ծախսերի մասին հաշվետվությունը պարտադիր ենթարկել անկախ աուդիտորի կողմից ստուգուման՝ դրա վերաբերյալ եզրակացությունը ֆինանսավորման ծրագրի հետ միասին ընդգրկելով բյուջետային փաստաթղթում: Ազգային ժողովի կողմից Հանձնաժողովի գործունեության նկատմամբ որոշակի վերահսկողություն սահմանելու համար, կարծում ենք, պետք է օրենսդրորեն ամրագրել գործունեության տարեկան ծրագիրը և հաշվետվությունը ՀՀ ԱԺ-ի կողմից օրենքով հաստատվելու պահանջ: Ընդ որում, դրանց չհաստատումը պետք է հանգեցնի Հանձնաժողովի անդամների հրաժարականին: Նման մեխանիզմը, մեր կարծիքով, հնարավորություն կտա առավել բարձրացնել Հանձնաժողովի պատասխանատվությունը օրենսդիր մարմնի և հասարակության առաջ, միաժամանակ, ավելի թափանցիկ ու հրապարակային դարձնելով Հանձնաժողովի գործունեությունը:

13. Հանրապետությունում գոյություն ունեցող հիմնախնդիրներից մեկը բնական մենաշնորհի ոլորտների սակագնային կարգավորման բնագավառում օրենսդրաիրավական միասնական հիմքի բացակայությունն է, ինչը տարաբնույթ հակասությունների և մեկնաբանությունների տեղիք է տալիս: Անշուշտ, սակագնային կարգավորման առումով կարևորագույն հարցը սակագների ձևավորման սկզբունքների հստակ ամրագրումն է, որի վրա էլ

պետք է խարսխվեն սակագնային քաղաքականությունը և դրա իրականացմամբ պայմանավորված քայլերը: Ներկայումս հանրապետությունում էներգետիկայի, ջրային համակարգի և հեռահաղորդակցության ծառայությունների ոլորտներում համապատասխան օրենքներով սահմանված են սակագների ձևավորման սկզբունքները, որոնք ընդհանրությունների հետ միասին ունեն նաև որոշակի տարբերություններ: Դրանց շարքում առաջնայինն ու որոշիչն են ծառայությունների մատուցման համար կատարված արտադրական ծախսերը և ողջամիտ շահութաբերության ապահովումը: Նման իրավիճակում, անշուշտ կարգավորող մարմնի հիմնական խնդիրն է դառնում ինքնարժեքի մեջ մտնող ծախսերի հիմնավորվածության և արդարացվածության գնահատումը: Որպես լուծում կարող է դիտարկվել ինքնարժեքի մաս կազմող ծախսերում մեծ տեսակարար կշիռ ունեցող հոդվածների (այդ թվում՝ նաև ներկայացուցչական ծախսերի, գործուղումների, աշխատավարձի) գծով Հանձնաժողովի կողմից հնարավոր առավելագույն շեմի սահմանումը, որը յուրօրինակ զսպաշապիկ կարող է հանդիսանալ ընկերությունների համար ավելորդ և չհիմնավորված ծախսերի իրականացման համար: Ինչ վերաբերում է թույլատրելի շահույթի մեծությանը, ապա այն, անշուշտ, պետք է հնարավորություն տա ընկերություններին կատարել սեփական (նախ և առաջ՝ ֆինանսական) պարտավորությունները, և ապահովել ընկերությունների զարգացման համար անհրաժեշտ լրացուցիչ սեփական կամ փոխառու միջոցների ներգրավում: Անշուշտ, կարգավորման գործընթացում կարգավորող մարմինը շահութաբերության նորման սահմանելիս պետք է նաև հաշվի առնի այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, բնակչության սոցիալական ապահովվածության մակարդակը, գործարար միջավայրի վիճակը և այլն:

14. Հանրապետությունում բնական մենաշնորհների սակագնային կարգավորման գործընթացում գոյություն ունեցող հաջորդ խնդիրը սակագների վերանյման պարբերականությունն է: Կարծում ենք, Հանձնաժողովը պետք է օժտված լինի համապատասխան իրավասությամբ, որոշակի պարբերականությամբ վերանայելու գործող սակագները՝ առաջին հերթին ընկերությունների կողմից կատարվող ծախսերի հիմնավորվածության գնահատման տեսանկյունից: Բացի

այդ, հաշվի առնելով ժամանակակից տնտեսությունում տեղի ունեցող արագ փոփոխությունները, Հանձնաժողովը պետք է օժտված լինի դրանց օպերատիվ կերպով արձագանքելու լիազորությամբ: Ընկերությունների կողմից կատարվող ծախսերի և, հետևաբար նաև ինքնարժեքի գնահատման նպատակով պետք է, առաջին հերթին, դիտարկել արտադրական գործունեության հետ ուղղակիորեն կապված ծախսերը: Այս առումով, ընկերությունները պետք է իրավունք ունենան ինքնարժեքի մեջ ներառել միայն այն ծախսերը, որոնք ուղղակիորեն կապված են արտադրական գործունեության հետ:

15. Անհրաժեշտ է կարգավորվող ընկերությունների կողմից ներդրումների իրականացման նկատմամբ իրականացնել պատշաճ վերահսկողություն, նախ և առաջ, ներդրումների որոշակիացման և հստակեցման տեսանկյունից: Մեր կարծիքով, ներդրումային գործընթացն առավել արդյունավետ և վերահսկելի դարձնելու համար անհրաժեշտ է մշակել ներդրումային ծրագրերի նախագծման, պլանավորման և ստացված արդյունքների ստուգման գործուն մեխանիզմներ, որոնց շրջանակներում հաշվի կառնվեն տվյալ ոլորտի զարգացման և արդյունավետության բարձրացման քանակական ու որակական ցուցանիշները: Բացի այդ, կարգավորվող ընկերությունների որոշակի արժեքը գերազանցող ներդրումային ծրագրերը պետք է պարտադիր կերպով հաստատվեն ՀՀ կառավարության կողմից: Այս առումով, ներդրումային պետք է դիտարկել բոլոր այն ծրագրերը, որոնք ուղղված են կարգավորվող ընկերությունների ընդլայնմանը, արդիականացմանը, տեխնիկական վերակառուցմանը, ակտիվների համալրմանը՝ կարճաժամկետ, միջինժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում սոցիալ-տնտեսական էֆեկտի ստացման նպատակով:
16. Բնական մենաշնորհների նկատմամբ պետական կարգավորումը չպետք է սահմանափակվի միայն գնագոյացման մեխանիզմի վերահսկողությամբ և սակագների հաստատմամբ: Պետք է մշակվեն բնակչությանը մատուցվող ծառայությունների հստակ ստանդարտներ և տեխնիկական կանոնակարգեր: Սպառողների շահերի պաշտպանության շրջանակներում անհրաժեշտ է սահմանել բնակչությանը մատուցվող ծառայությունների տրամադրման տեխնիկական և որակական չափորոշիչներ և դրանց խախտման կամ մատուցվող ապրանքների անորակության հետևանքով առաջացած վնասների

համար ծառայություններ մատուցող ընկերություններին պատասխանատվության ենթարկելու և սպառողներին փոխհատուցում հատկացնելու նպատակով ներդնել համապատասխան մեխանիզմներ: Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման համար կարևորվում են նաև ինքնարժեքի ձևավորման հարցում անհրաժեշտ սահմանափակումների օրենսդրորեն ամրագրումը, բնական մենաշնորհի սուբյեկտներ հանդիսացող ընկերությունների հաշվեկշիռների, կորուստների չափերի, փաստացի ներդրումների, համակարգում աշխատավարձերի չափի, ծառայողական ավտոմեքենաների քանակի և գնի, սահմանվող սակագների հիմնավորվածության և բնակչության համար մատչելիության վերաբերյալ տեղեկատվության պարբերական հրապարակումը: Ավելին, մեր կարծիքով բնական մենաշնորհ հանդիսացող այն ընկերություններին, որոնք ռազմավարական նշանակություն ունեն երկրի ազգային անվտանգության տեսանկյունից, անհրաժեշտ է օրենսդրական մակարդակով զրկել առևտրային գաղտնիք ունենալու իրավունքից: Ըստ հաշվապահական հաշվառման հոդվածների ամբողջական և լիարժեք տեղեկատվությունը պետք է հասանելի լինի շահագրգիռ կողմ հանդիսացող պետական կառավարման մարմինների համար: Բացի այդ, անհրաժեշտ է կանոնավոր կերպով իրականացնել տեխնիկական աուդիտ (անկախ փորձաքննություն) բնական մենաշնորհի ոլորտում գործող ընկերությունների ծախսերի բոլոր՝ ինչպես գործառնական, այնպես էլ ներդրումային տեսակների տնտեսական նպատակահարմարության վերաբերյալ:

«ՀՀ օրենքներ» նորմատիվային այլ ակտեր

1. Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենք
2. «Էներգետիկայի մասին» ՀՀ օրենք
3. «Հանրային ծառայությունների կազավորման պարտադիր վճարների մասին» ՀՀ օրենք
4. «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին» ՀՀ օրենք,
5. «Ջրային օրենսգիրք» ՀՀ օրենք
6. «Երկաթուղային տրանսպորտի մասին» ՀՀ օրենք,
7. «Տեխնիկական արատորոշման միջոցներով տրանսպորտային միջոցների պարտադիր տեխնիկական զննության անցկացման ծառայությունների մատուցման սակագների սահմանման և վերանայման մասին» ՀՀ օրենք
8. Հայաստանի Հանրապետության էներգետիկ անվտանգության ապահովման հայեցակարգ
9. ՀՀ 2014-2025 թվականների հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր
10. ՀՀ էներգետիկ համակարգի երկարաժամկետ (մինչև 2036թ.) զարգացման ուղիները: <http://www.minenergy.am/>
11. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015 թվականի հունվար-դեկտեմբերին: Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն:
12. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թվականի հունվար-դեկտեմբերին: Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն:
13. ՀՀ էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարարության պաշտոնական կայք. <http://www.minenergy.am/page/510>

14. Հայաստանի Հանրապետության գազամատակարարման համակարգի գործունեությունն ուսումնասիրող Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի գործունեության եզրակացություն: www.parliament.am
15. Федеральный закон РФ от 17 августа 1995 г. № 147-ФЗ «О естественных монополиях»
16. Закон Украины "О естественных монополиях" 20 апреля 2000 года N 1682-III
17. Закон Республики Беларусь от 16 декабря 2002 года №162-З „О естественных монополиях,,
18. Закон Республики Казахстан от 9 июля 1998 года № 272-І „О естественных монополиях и регулируемых рынках,,

Մասնագիտական գրքեր և հոդվածներ

19. Միքայելյան Մ. Տնտեսական մրցակցության և մենաշնորհների պետական կարգավորման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում: Երևան: Նահապետ: 2005թ. 253 էջ:
20. Մարկոսյան Ա. Մկրտումյան Մ. “Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորումը”, Երևան, “ԱՌՏ” 2002, 371 էջ
21. Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա. Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները: Երևան 2014թ. 550 էջ:
22. Азоев Г. Конкуренция: анализ, стратегия и практика. М.: Центр экономики и маркетинга. 1996г.207 стр.
23. Авдашева С., Шаститко А. Развитие конкуренции в отраслях с естественно монопольным компонентом. М.: 2005г. 36 стр.
24. Аляров С., Сафронова А. Инновационное развитие естественных монополий России: теория и методология управления: монография. М.: Палеотип, 2006г. 140 стр.
25. Арментано Д. Антитраст против конкуренции. М.: ИРИСЭН, 2005г. 432 стр.

26. Архипов Р. Антимонопольное регулирование и приватизация. Вопросы экономики. 1993г. № 10. стр. 75-82.
27. Белоусова Н. Вопросы теории государственного регулирования и идентификации естественных монополий. М. КомКнига, 2006г. 320 стр.
28. Белоусова Н. Практика проведения реформ и теоретические модели государственного регулирования естественных монополий. М.: Либроком, 2008г. 112 стр.
29. Брисировский В., Григорьев Л., Менар К., Шаститко А. Проблемы регулирования цен и тарифов на услуги естественных монополий (на примере аэропортов федерального значения). М.: ТЕИС, 2001г. 240 стр.
30. Бутыркин А. Естественные монополии: Теория и проблемы регулирования, М. Новый век, 2003г. 152 стр.
31. Бутыркин А. Проблемы реформирования естественных монополий. Мировая экономика и международные отношения. 2003 г. № 12. Стр. 3-11.
32. Васильковский А. Роль конкуренции в становлении рыночной экономики. М.: РАГС, 2000г. 46 стр.
33. Варламова А. Конкуренция и монополия: сравнительный анализ зарубежного опыта регулирования. Риск. М., 1997г. № 5. стр. 15-23.
34. Вильсон Дж., Цапелик В. Естественные монополии в России: история и перспективы развития системы регулирования. Вопросы экономики. 1995г. № 11. стр. 80-87
35. Ворожейкин В., Рыбаков Ф. Демонполизация экономики как элемент рыночных отношений. С-Пб.: Гидрометеиздат, 1994г. 168 стр.
36. Вурос А., Розанова Н. Экономика отраслевых рынков. М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2000. - 253 с.

37. Гаврилова, В. Государственное регулирование деятельности естественных монополий. М.: МАКС Пресс, 2007г. 64 стр
38. Гвичия Г. Отечественный и зарубежный опыт антимонопольного регулирования. СПб. Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та экономики и финансов, 2004г. 47 стр.
39. Горина А. Проблемы государственного регулирования процессов ценообразования. Саранск: Изд-во Мордовского ун-та, 2000г. 172 стр.
40. Гоголева Т. Конкуренция: сущность, закономерность, регулирование: монография. Воронеж. 2004г. 200 стр.
41. Городецкий А. Павленко Ю. Реформирование естественных монополий. Вопросы экономики. М., 2000г. № 1. стр. 137-146
42. Государственное регулирование естественных монополий: опыт, проблемы, перспективы. Под ред. Коломейченко О., Ворожейкина В. С-Пб: «Техническая книга», 2000г. 255 стр.
43. Гончаров В. Современные приоритеты антимонопольной политики! в сфере электроэнергетики. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2006г. 117 стр.
44. Естественные монополии России. под. общ. ред. Ю. Саакяна. М.: ИПЕМ, 2007г. 408 стр.
45. Иванов И. Современные монополии и конкуренция (формы и методы монополистической практики). М., 1980г. 254 стр.
46. Казачкова З. Государственное антимонопольное регулирование в России и США: опыт сравнительного правового исследования. М.: РАГС, 2001г. 198 стр,
47. Качалин В. Регулирование и дерегулирование – два направления антимонопольной стратегии в США. Мировая экономика и международные отношения. 1997г. № 6. стр. 5-18.
48. Камышева Л. Национальные особенности приватизации. Деловые люди. 2004г. №162. стр. 16-19

49. Кондратьев В. Государство устало от собственности. Деловые люди. 2004г. №9. стр. 20-23
50. Конкуренция и монополия. А. Бухвалов, П. Ватник, В. Гальперин и др. Экон. школа. Т. 1. Вып. 1. СПб., 1991г. 154 стр.
51. Конкуренция и антимонопольное регулирование. Под ред. А. Цыганова. М. Логос, 1999г. 368 стр.
52. Кокорев В. Институциональная реформа в сфере инфраструктуры в условиях естественной монополии. Вопросы экономики. М. 1998г. № 4.стр. 115-133.
53. Коломейченко О., Котелкина Е., Соколова И. Регулирование естественных монополий: анализ мирового опыта и построение системы регулирования в России. СПб, 1995г. 68 стр.
54. Королькова Е. Естественная монополия: регулирование и конкуренция. Экономический журнал ГУ-ВШЭ, 2000г. №2. стр. 235-273.
55. Кудряшова Е. Институциональные соглашения в условиях естественной монополии. М. : Инфра-М, 2004г. 112 стр.
56. Малинникова Е. Зарубежный опыт регулирования естественных монополий: практический анализ. Экономический журнал ВШЭ. 1998г. N 3. стр. 342-357
57. Менжерес В. Методологические и методические основы формирования и развития товарного рынка естественных монополий. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2000г. 156 стр.
58. Милль Дж. С. Основы политической экономии. В 2-х томах. М.: Прогресс, 1980г., Т-1, 400 стр.
59. Макконнелл Кэмпбелл Р., Брю Стэнли Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-го изд. Т.2. М.: Республика, 1992г. 400 стр.

60. Монополизм и антимонопольная политика. Под ред.: Барышевой А., Сухотина Ю., Богачева В. М.: Наука, 1994г. 240 стр.
61. Моргунов В. Нормирование прибыли при регулировании цен естественных монополий (две концепции). Вопросы экономики. 2001г. №9. стр. 28-38.
62. Никифоров А. Ценовое регулирование естественных монополий. Вопросы экономики. 1998г. № 4. Стр. 134-143.
63. Таланцев В. Антимонопольное регулирование за рубежом. Владивосток : Изд-во ТГЭУ, 2004г. 73 стр.
64. Обыденков А. Франчайзинг как особая форма институциональных соглашений. Вопросы экономики. 2001г. № 6. Стр. 114-128.
65. Окрепилова И. Монополии и антимонопольное регулирование в России. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 1999г. 228 стр.
66. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Изд. Эксмо. 2007г. 960 стр.
67. Студенцов В. Государственное предпринимательство: теория и практика. Общество и экономика. 1997г. № 3-4. стр. 26-52.
68. Шишков Ю. Экономическая роль государства в современном мире. Экономист. 1999г. № 1. стр. 25-34.
69. Сапожникова Н., Сауткин С. Естественная монополия: опыт реформирования электроэнергетики Великобритании, <http://www.cfin.ru/press/management/2001-6/13.shtml>
70. Стиглиц Дж. Экономика государственного сектора. Науч. ред. Г.М. Куманин. М.: Инфра-М, 1997г. 720 стр.
71. Лансков А., Окрепилова И. Антимонопольная политика и регулирование естественных монополий. Экономическое поведение предприятий. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ. 1997г. 96 стр.

72. Лернер А. Понятие монополии и измерение монопольной власти. Вехи экономической мысли. Теория отраслевых рынков. Т. 5. Под общ. ред. А. Слуцкого. СПб.: Экономическая школа, 2003г. 669 стр.
73. Лукьянчикова Н. Естественные монополии: проблемы реформирования в переходной экономике. Рос. экон. акад. им Г.В.Плеханова. М. 1997г. 224 стр.
74. Реформирование естественных монополий России / под. общ. ред. Ю. З. Саакяна. М.: ИГОМ, 2010г. 372 стр.
75. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции. <http://uchebnik-online.com/130/572.html>
76. Приватизация в Великобритании: социально-экономический и политический анализ. отв. ред. В. А. Виноградов. М.: ИНИОН РАН, 2000г. 300 стр.
77. Центр развития.Ежемесячное обозрение российской экономики, 2010г. www.dcenter.ru
78. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: (реориентация теории стоимости). Экономика. М. 1996г.351 стр.
79. Юданов Ю. Конкуренция: теория и практика. Учебно-практическое пособие. М. 1998г. 381 стр.
80. Юданов А. Конкуренция: теория и практика: Учебно-практическое пособие. М.: ГНОМид, 2001г. 304 стр
81. Averch H., Johnson L. Behavior of the Firm Under Regulatory Constraint. American Economic Review.1962. Vol. 52. P. 1052-1069
82. Baumol W. On the Proper Cost Tests for Natural Monopoly in a Multiproduct Industry.The American EconomicReview.1977.Vol. 67.P. 809-822.
83. Baumol William J. Contestable Markets: An Uprising in the Theory of Industrial Structure.American EconomicReview. Vol. 72.Nº1(1982). P. 1-15

84. Demsetz H. Why Regulate Utilities. Journal of Law and Economics. Vol. 11. 1968. P. 55-65
85. D. Coursey, R. Isaac and V. Smith. Journal of Law and Economics. Vol. 27. 1984. P. 91-113
86. Scherer F.M. Industrial market structure and economic performance. 1970. 576 P.
87. Sharkey W. The Theory of Natural Monopoly. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 240p.
88. Panzar J.C., Willig R.D. Free Entry and Stability of Natural Monopoly. Bell Journal of Economics. 1977. №8. P. 1-22
89. Lain McLean. The origin and strange history of regulation in the UK: three case studies in search of a theory. Barcelona, 2002. 34 p.
90. Ramsey F. A Contribution to the Theory of Taxation. <http://en.academic.ru/dic.nsf/enwiki/149911>
91. Vogelsang I., Finsinger J. A Regulatory Adjustment Process for Optimal Pricing by Multiproduct Monopoly Firms. Bell Journal of Economics. 1979. Vol. 10 p. 157-171. http://econpapers.repec.org/article/rjebellje/v3a10_3ay3a1979_3ai3a_spring_3ap3a157-171.htm
92. <http://www.psrc.am/am/sectors/water/reports>
93. <http://www.psrc.am/images/docs/reports/gas/2016/4-er/gaz-xoranard-IV.pdf>